

Żydowskie domy modlitwy oraz cmentarze na Warmii i Mazurach – stan obecny (na tle dziejów Żydów w Prusach Wschodnich i Zachodnich)

SEWERYN SZCZEPAŃSKI

Órodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie

DOI: <https://doi.org/10.26774/rzz.165>

01/2017

**ROCZNIK
ZIEM
ZACHODNICH**

Publikacja dostępna na licencji **Creative Commons Uznanie autorstwa – Na tych samych warunkach 4.0 Międzynarodowe**. Pewne prawa zastrzeżone na rzecz autorów. Zezwala się na wykorzystanie publikacji zgodnie z licencją – pod warunkiem zachowania niniejszej informacji licencyjnej oraz wskazania Órodka „Pamięć i Przyszłość” jako właściciela praw do tekstu.

„Auf dem Wege der Tugend ist Leben,
ihres Pfades Spur führt zur Unsterblichkeit“¹

Pamięć o ludności żydowskiej zamieszkującej obszar dawnych Prus Wschodnich i Zachodnich niemalże całkowicie się zatarła. Naród ten w wyniku wydarzeń co najmniej ostatnich siedemdziesięciu lat zniknął z krajobrazu społecznego, jak również ze świadomości historycznej mieszkańców. Powodów zapomnienia szukać należy już nie tylko w latach 30. i 40. XX w., kiedy to zbrodnicza polityka hitlerowskich Niemiec dopuściła się masowej eksterminacji Żydów, lecz także po 1945 r. W nowej Polsce, jakkolwiek zawsze dużo mówiono o martyrologii polskich Żydów, to już rzadziej poruszano problematykę ich obecności na przyłączonych po wojnie terenach Warmii i Mazur oraz Powiśla². Nie inaczej sprawę swych dawnych sąsiadów traktowały w licznie wydawanych powojennych opracowaniach ziomkowskie stowarzyszenia dawnych mieszkańców Prus. Gasła zatem pamięć o ludziach, gasła pamięć o tym, co po sobie pozostawili, gasła pamięć o specyficznej kulturze narodu, który od wieków stanowił nieodłączny element społecznego krajobrazu miast, miasteczek i wsi.

Dzisiaj szczęśliwie pamięć ta jest przywoływana. Szczególny boom zainteresowań nad historią i dziedzictwem kulturowym Żydów nastąpił w końcu lat 90. XX w. i pierwszej dekadzie XXI w., co obrazowało się w coraz to liczniejszych publikacjach naukowych, popularyzatorskich artykułach w czasopismach regionalnych, wspomnieniach, katalogach, opracowaniach zasobów źródeł³ oraz wystawach⁴. Coraz bardziej popularne

1 „Na drodze prawości jest życie, kroczenie po niej jest nieśmiertelnością” (Prz 12:28; za: *Biblia Tysiąclecia* [<http://biblia.deon.pl/>; dostęp: 8 III 2016 r.]). Napis umieszczony na bramie wejściowej na cmentarz żydowski w Cyntach (dawniej Zinten) – obecne Koroniewo, cyt. za: H. Lenz, *Geschichte der Stadt Zinten*, Königsberg 1913, s. 197.

2 R. Gieszczyńska, W. Gieszczyński, *Żydzi na Warmii i Mazurach po II wojnie światowej. Zarys problematyki*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, nr 2 (2006), s. 231–243.

3 Poza wydawanymi w tym okresie monografiami miast, gmin i powiatów wymienić można: W. Knercer, *Cmentarze i zabytki kultury żydowskiej w województwie olsztyńskim*, „Borussia. Kultura – Historia – Literatura”, nr 6 (1993), s. 52–56; R. Kabus, *Juden in Ostpreußen, Lüneburg 1998; Mniejszości narodowe i wyznaniowe na Pomorzu w XIX i XX wieku*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1998; *Studia i szkice z dziejów Żydów w regionie Bałtyku*, red. Z.H. Nowak, Z. Karpus, Toruń 1998; *Zur Geschichte und Kultur der Juden in Ost- und Westpreussen*, red. M. Brocke, M. Heitmann, H. Lordick, Hildesheim 2000; A. Wełniak, *Źródła do dziejów ludności żydowskiej na Pomorzu w zasobie Archiwum Państwowego w Elblągu z siedzibą w Malborku*, [w:] *Źródła archiwalne do dziejów Żydów w Polsce*, red. B. Woszczyński, V. Urbaniak, Warszawa 2001, s. 117–125; A. Przywuska, A. Skibicka, *Źródła do historii Żydów w zasobie Archiwum Państwowego w Gdańsku*, [w:] *ibidem*, s. 127–154; F. Sokołowski, *Źródła do dziejów Żydów w zbiorach Archiwum Państwowego w Olsztynie*, [w:] *ibidem*, s. 241–249; T. Dziki, *Źródła do dziejów Żydów w zasobach Archiwum Państwowego w Toruniu i Oddziału we Włocławku*, [w:] *ibidem*, s. 377–391; A.K.F. Wołosz, *Żydzi w miastach Prus Wschodnich. Obecność zapomniana czy zatarta?*, „Studia Angerburgica”, t. 7 (2002), s. 99–121; *Neighbourhood Dilemmas. The Poles, The Germans and The Jews in Pomerania Along the Vistula River in the 19-th and 20-th Century. A Collection of Studies*, red. J. Sziling, M. Wojciechowski, Toruń 2002; R. Piechota, *Żydzi w Zalewie*, „Zapiski Zalewskie. Historia. Kultura. Środowisko”, nr 3–4 (2003), s. 7–10; J.M. Łapo, „Tylko Żydzi są panami nad naszymi jeziorami”. *Postrzeżenie ludności żydowskiej przez Mazurów*, „Masovia. Pismo poświęcone dziejom Mazur”, t. 8 (2005), s. 55–63; *Żydzi w Zalewie w relacjach przedwojennych mieszkańców miasta*, oprac. K. Madela, „Zapiski Zalewskie. Historia. Kultura. Środowisko”, nr 10 (2006), s. 7–14; S. Szczepański, *Gmina żydowska w Suszu – zarys dziejów*, „Skarbiec Suski. Historia – Środowisko – Kultura”, nr 7 (2/2012), s. 26–31.

4 Przykładem może być wystawa zrekonstruowanych mebli pochodzących m.in. z synagogi w Hławie (Deutsch Eylau → Hława), które trafiły w 1937 r. po rozwiązaniu gminy żydowskiej do Zeven w Dolnej Saksonii. Podczas „nocy kryształowej” synagoga w Zeven została spalona. Na podstawie zachowanych zdjęć zrabowanych wówczas mebli udało się uczniom ze szkoły zawodowej Kivinan w Zeven zrekonstruować wyposażenie. Wystawa odbyła się między 7 XII 2012 a 21 I 2013 r. w Hławskim Centrum Kultury. Jej organizatorami było Hławskie Centrum Kultury, Gimnazjum nr 2 w Hławie oraz Instytut Studiów Żydowskich i Religioznawstwa Uniwersytetu w Poczdamie.

medium, jakim stał się w ciągu ostatnich lat Internet, okazało się niezwykle wartościowym źródłem wiedzy, szczególnie w kontekście pamięci na temat zachowanych w krajobrazie miejskim i ruralistycznym północno-wschodniej Polski żydowskich cmentarzy i synagog⁵.

* * *

Na obszarze Prus⁶ Żydzi potwierdzeni są dopiero w wieku XIV. Na terenach zajętych przez zakon krzyżacki, który w ciągu wieku stworzył rosnące w siłę władztwo, pojawiali się nowi osadnicy, głównie z Niemiec czy Śląska, a także z Mazowsza, Kujaw i Pomorza. Poddane krzyżakom ziemie, położone w dogodnym miejscu, przecięte posiadającymi już długą tradycję szlakami handlowymi, stanowiły doskonałe miejsce do prowadzenia handlu. Chłonny rynek przyciągał obok żądnych zysków kupców chrześcijańskich nie mniej pragnących pomnożenia swej fortuny kupców żydowskich. Ci jednak posądzeni jakże często na Zachodzie o konszachty z diabłem, sprowadzanie chorób i bluźnierstwa, nie mogli liczyć na tolerancyjną politykę władz Zakonu. Dodając do tego fakt, że jako ruchliwi i odważni handlarze stanowili konkurencję dla kupców – chrześcijan, nietrudno było znaleźć powód na pozbycie się ich z granic Prus. W 1309 r. Wielki Mistrz Zygfryd von Feuchtwangen ogłosił dekret, na mocy którego: „[...] żaden Żyd, żaden czarnoksiężnik, żaden czarodziej, żaden wajdelota i jakoby się mógł zwać, który z diabelską pomocą parał się łamaniem i handlowaniem wiary, nie mógł istnieć w naszym kraju i być tolerowanym”

5 Szczególnie dużo informacji uzyskać można na poszczególnych platformach: Wirtualny Sztetl (<http://www.sztetl.org.pl>), Kirkuty – cmentarze żydowskie w Polsce (<http://www.kirkuty.xip.pl>), Jews in East Prussia / Juden in Ostpreussen (<http://www.judeninostpreussen.de>); Aus der Geschichte der jüdischen Gemeinden in deutschen Sprachraum (<http://www.juedische-gemeinden.de/index.php/home>); International Jewish Cemetery Project prowadzony przez International Association of Jewish Genealogical Societies (<http://www.iajgsjewishcemeteryproject.org/>).

6 Przez Prusy rozumiem tu tereny przyłączone do Polski w 1945 r., a które wcześniej (według podziału z lat 1939–1945) obejmowały Gast Ostpreussen czyli obszar dawnych Prus Wschodnich i wydzielony z dawnych Prus Zachodnich Gau Danzig-Westpreussen. Z dawnego Hrabstwa Prusy Wschodnie w 1945 r. do Polski włączono następujące obszary: 1. Rejencję olsztyńską (Regierungsbezirk Alenstein) z dawnymi powiatami ziemskimi (Landkreise): piskim (Johannisburg), giżyckim (Lötzen), ełckim (Lyck), nidzickim (Neidenburg) – z włączoną do niego po zajęciu Polski przez Niemcy ziemią działdowską, szczycieński (Ortelsburg), ostródzki (Osterode), reszelski (Rößel), mrągowski (Sensburg) oraz powiat ziemski i powiat grodzki Olsztyn (Alenstein); 2. Część rejencji gabińskiej (Regierungsbezirk Gumbinnen) z dawnymi powiatami: węgorzewskim (Angerburg), oleckim (Treuburg), gołdapskim (Goldap); 3. Część rejencji królewieckiej (Regierungsbezirk Königsberg) z dawnymi powiatami: bartoszyckim (Bartenstein), braniewskim (Braunsberg), lidzbarskim (Heilsberg), morąskim (Mohrungen), pasłęckim (Preussisch-Holland), kętrzyńskim (Rastenburg). Z dawnego Hrabstwa Prusy Zachodnie do obszaru Warmii i Mazur zaliczamy część powiatów byłej rejencji kwidzyńskiej (Regierungsbezirk Marienwerder) znajdujących się obecnie w obszarze administracyjnym województwa warmińsko-mazurskiego: część (mianowicie bez gminy Prabuty) dawnego powiatu suskiego (Rosenberg) – obecnie w granicach powiatu iławskiego (Deutsch-Eylau), w granicach dawnej rejencji kwidzyńskiej znajdował się też dawny powiat lubawski (Löbau) – później jako nowomiejski (Neumark). Również obecnie powiat nowomiejski znajduje się w granicach województwa warmińsko-mazurskiego. Obszar dawnego powiatu lubawskiego/nowomiejskiego przed 1939 r. znajdował się w granicach II Rzeczypospolitej. Na temat podziałów terytorialnych Prus: R. Jehke, *Territoriale Veränderungen in Deutschland und deutsch verwalteten Gebieten 1874–1945*, Herdecke 2009.

(tłum. z j. łac. S. Szczepański)⁷. Co ciekawe ci, którzy mieli pomagać owym podejrzany przybyszom, powinni ponosić karę razem z nimi. Zakaz ten obowiązywał na obszarze całego władztwa, które na podstawie idei krucjatowej⁸, opartej na tworzeniu idealnego państwa chrześcijańskiego na terenach wydartych niewiernym – pogańskim Prusom zgodnie z literą statutów krzyżackich, nie zezwalało na osiedlanie się innowierców. Stąd też pojawiających się w Prusach Żydów starano się rugować zarówno zakazami wystawianymi przez miasta⁹, niekiedy i siłą¹⁰. Ówczesni kronikarze informowali, że np. na terenie diecezji pomezkańskiej, w latach 1342–1345 z inicjatywy biskupa miały miejsce prześladowania Żydów, zakończone ich wygnaniem. Co ciekawe, biskup zezwolił pozostać tym z nich, którzy opanowaną mieli sztukę lekarską. Nie był to wyjątek, gdyż żydowskich medyków znaleźć można także w otoczeniu wielkich mistrzów krzyżackich¹¹. Zasadniczo sytuacja mogła się poprawić po 1466 r. na terenach przyłączonych do Korony jako Prusy Królewskie¹², jednakże i tu magistrat, cechy i kupcy zarówno wielkich, jak i małych miast wyjednawali u króla polskiego wystawianie zakazów osiedlania się i prowadzenia handlu bez zgody rady miasta¹³.

W samych Prusach sytuacja zasadniczo nie zmieniła się po sekularyzacji zakonu krzyżackiego i wprowadzeniu przez księcia Albrechta Hohenzollerna świeckiego prawodawstwa. Po 1525 r. w miejsce uprzedzeń wyznaniowych pojawiła się niechęć w postaci kupieckiej konkurencji. Starano się ograniczać obecność Żydów poprzez wystawianie specjalnych pozwoleń na tymczasowy handel. Proceder ten trwał aż do końca XVIII stulecia, uzupełniony jednak praktyką wystawiania zezwoleń na czasowe zamieszkanie szczególnie tym wykonującym potrzebne zawody.

7 „Kein Jude, kein Schwartzkünstler, kein Zauberer, Waideler oder wie sie sonst heissen, die mit der Teufels hülfe zu seiner Ehre und zum Missbrauche des Glaubens handeln und wandeln, sollen im Lande geduldet werden und wer sie verhalten würde, soll von Rechtswegen mit ihnen gleiche Strafe erleiden“, cyt. za: *Ueber die Gesetze und Landesordnungen der Hochmeister Siegfried von Feuchtwangen, Werner von Orseln und Luther von Braunschweig*, [w:] J. Voigt, *Geschichte Preussens: von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des deutschen Ordens*, t. 4: *Die Zeit von der Unterwerfung Preußens 1283 bis zu Dieterichs von Altenburg Tod 1341*, Königsberg 1830, s. 613–614.

8 Więcej na ten temat zob.: J. Trupinda, *Ideologia krucjatowa w kronice Piotra z Dusburga*, Gdańsk 1999.

9 Dla przykładu, w Gdańsku nie mogli się oni osiedlać bez zgody rady miejskiej, co potwierdza zakaz z 1457 r. Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej: APG), sygn. 300, D/1,38.

10 Z.H. Nowak, *Dzieje Żydów w Prusach Królewskich do roku 1772. Charakterystyka*, [w:] *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej. Materiały z konferencji „Autonomia Żydów w Rzeczypospolitej Szlacheckiej”*, red. A. Link-Lenczowski, T. Polański, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 136.

11 M. Broda, *Żydowskie lekarze w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w późnym średniowieczu*, „Kwartalnik Historii Żydów”, nr 4 (2011), s. 435–443.

12 Jako Prusy Królewskie rozumiemy dawne tereny zajęte w wyniku pierwszego etapu podboju przez zakon krzyżacki, a po 1466 r. przyłączone do Korony Polskiej. Głównie dotyczy to okręgów dzierzgońskiego, elbląskiego, grudziądzkiego, kwidzyńskiego, malborskiego i sztumskiego. Bezpośrednio przed 1945 r. znajdujące się na obszarze Hrabstwa Prusy Zachodnie, obecnie są to powiaty elbląski (województwo warmińsko-mazurskie), grudziądzki, kwidzyński, malborski i sztumski (województwo pomorskie).

13 Na przykładzie Gdańska wykazać można szereg zakazów wystawianych zarówno przez miasto, jak i potwierdzenia ich przez polskich władców (Zygmunta Augusta w 1552 r. i Władysława IV w 1636 r.), zob. APG, sygn. 300, C/Kramarze/491–492, 495.

Przypadki znane z XVI w. z Królewca, kiedy książę Albrecht pozwalał osiedlać się żydowskim lekarzom, nie były zbyt powszechne, ale podyktowane potrzebami. Za każdym niemalże razem pozwolenie na osiedlenie się zawarowane było zakazem uprawiania przez nich lichwy¹⁴. W 1750 r. król Fryderyk II Hohenzollern wydał dekret o osiedlaniu się Żydów, stawiając jako wymóg posiadanie przez chcącego zamieszkiwać na terenie królestwa pruskiego odpowiedniego kapitału¹⁵. Proceder ten, często już praktykowany przez niektóre miasta, był na rękę zamożnym przedstawicielom tego narodu, gdyż opłata włączała ich do grupy tzw. Żydów protegowanych. Mogli oni, zaopatrzeni w specjalny glejt podróźny, przemieszczać się po terenie królestwa. Trudno jednak mówić o rosnącej swobodzie. Edykt z 1773 r. zakazywał np. osiedlania się Żydom na wsi oraz przy ich granicach, choć jak widzimy to na przykładzie niektórych wsi, tam, gdzie byli potrzebni – tam zezwalano im na osiedlenie i zajmowanie się wybranym zawodem. W położonym w sąsiedztwie Lubawy Fijewie w 1788 r. poświadczona jest apteka prowadzona przez Żydów¹⁶. Także co najmniej od 1772/1773 r. swoją niewielką gminę ze szkołą i bożnicą miała grupa Żydów w Fitowie. Mieszkali tu rzemieślnicy, spośród których źródła wymieniają 2 krawców, 2 szklarzy, 9 rzeźników, 2 farbiarzy i 1 balwierza, a także pojedyncze osoby, które zajmowały się prowadzeniem łaźni oraz prostymi zabiegami, jak rwanie zębów, puszczanie krwi, czyszczeniem uszu, opatrywaniem lekkich ran oraz goleniem¹⁷.

Nagminnie występowało przeciwko Żydom poprzez ślanie suplik na dwór do Królewca, zaś w Prusach Królewskich roztrząsano problem ich obecności na sejmikach. Nieprzychylne dla przybywających na jarmarki były przede wszystkim miasta, szczególnie te mniejsze. Dokument wystawiony przez władze w Iławie 11 czerwca 1732 r. zabraniał kupowania wełny od przybywających do miasta – zapewne z obszaru sąsiedniej Lubawy polskich Żydów, gdyż ci jako „szelmy” oszukują skarb królewski i miasto na podatkach¹⁸. W tym wypadku za nakładaniem ograniczeń przemawiał nie tylko fakt etniczny, lecz także zapobieganie wprowadzania do miasta towarów tańszych i gorszego gatunku. Zarówno w Iławie, jak i innych miastach Żyd, chcąc osiąść w mieście, musiał składać przysięgę, że nie przybywa z miejsca objętego zarazą, że on sam też nie jest dotknięty zarazą, nie otrzymywał towarów z miejsc zarażonych oraz że w przyszłości nie będzie takowych towarów sprzedawał. Należało się wykazać również posiadaniem odpowiedniego majątku. Choć nawet bogatsi w przypadku natrafienia na sprzeciw miejscowych kupców, mogli mieć z tym problemy. Chcący zdobyć gwarancję osiedlenia się, musieli wносить specjalne opłaty. Były to odpowiednie sumy

14 J. Wijaczka, *Żydzi w Prusach Książęcych (1525–1701)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, nr 1 (1995), s. 3.

15 A.K.F. Wołosz, *op. cit.*, s. 100–101.

16 Informacje na temat Fijewskich Żydów i prawa prowadzenia przez nich apteki znajdują się w Archiwum Państwowym w Gdańsku, zob. APG, sygn. 8/1802.

17 Z.H. Nowak, *op. cit.*, s. 143, przyp. 43.

18 K.J. Kaufmann, *Geschichte der Stadt Deutsch Eylau*, Danzig 1905, s. 145.

lub ufundowanie na rzecz miasta różnego rodzaju potrzebnych instrumentów. W małych miasteczkach, jak np. Susz, pewien Israel Littmann zobowiązał się naprawić sprzęt gaśniczy za okrągłą kwotę 100 talarów¹⁹. Specjalną opłatę Żydzi wnosili także za prawo do zawarcia małżeństwa w mieście. W Iławie w 1733 r. wynosiła ona 10 talarów²⁰. Nie zwalniało ich to z wnoszenia opłat. Tu nowo przybyłemu do miasta Kasparowi Laserowi, który poślubił żonę iławskiego rabina Abrahama, narzucono obowiązek wyposażenia ubogich iławskich przędzalników w wełnę, a innym miał sprzedawać ją po najniższej cenie rynkowej.

Mimo owych zakazów Żydzi stają się w wieku XVIII coraz bardziej wyraźną grupą w miastach pruskich i to nie tylko tych dużych. W Ostródzie zamieszkiwali już w 1716 r.²¹ Niektórzy z nich podejmowali się nawet misji sprowadzania kolejnych osadników (najczęściej spokrewnionych), reprezentujących poszukiwane zawody, inni zaś utrudniali ze względu na konkurencję proces osiedlania się nieznanymi współziomków. Ostatecznie w 1735 r. mieszkało w Ostródzie już kilkudziesięciu Żydów i to dość zamożnych, wykupili oni budynek przeznaczony na dom modlitwy, jak również założyli swój pierwszy, niewielki cmentarz²². Stosunkowo szybko pojawili się Żydzi też w Iławie. Już w 1722 r. mieszkało tu 15 rodzin żydowskich, które jednakże na mocy wydanego wówczas wykazu musiały opuścić miasto²³. Mając na uwadze, że jedna rodzina liczyła średnio 5 osób, jest to liczba (75 osób), jak na owe czasy, duża. Bez porównania więcej Żydów mieszkało wówczas w większych miastach Prus. W Królewcu w 1750 r. zamieszkiwało ich 493, w tym 29 rodzin cieszyło się statusem protegowanych²⁴. Były również miasta, gdzie Żydów nie było wcale lub było ich bardzo mało. W Kisielicach przykładowo w 1773 r. Żydów nie było wcale, a w 1798 r. mieszkało ich zaledwie 7. W Suszu w 1793 r. mieszkała jedna rodzina, natomiast w 1799 r. dwie²⁵.

Sytuacja ludności żydowskiej w Prusach zaczęła się poprawiać w końcu wieku XVIII. Wpływ na to miały głosy myślicieli oświeceniowych. Nie tylko Żydzi podnosili głosy w sprawie emancypacji, przyłączali się do nich także Niemcy. Szukano różnych dróg. Jedni wykorzystując sytuację i przychylność co bardziej oświeconych urzędników ślali coraz więcej pism w sprawie przyznania im większych swobód. Były one jednak sukcesywnie i skutecznie podważane przez kupców chrześcijańskich.

19 *Idem, Geschichte der Stadt Rosenberg in Westpreussen*, Rosenberg Wpr. 1937, s. 132.

20 *Idem, Geschichte der Stadt Deutsch Eylau...*, s. 145.

21 J. Müller, *Zur Geschichte der Juden in Osterode Ostpr.*, „Oberländische Geschichte Blatt“, nr 5 (1903), s. 40–41.

22 *Ibidem*, s. 45.

23 K.J. Kaufmann, *Geschichte der Stadt Deutsch Eylau...*, s. 145; *Deutsches Städtebuch. Handbuch statistischer Geschichte*, t. 1: *Nordostdeutschland*, wyd. E. Keyser, Stuttgart–Berlin 1939, s. 40.

24 J. Jasiński, *Historia Królewca. Szkice z XIII–XX stulecia*, Olsztyn 1994, s. 172.

25 *Deutsches Städtebuch...*, s. 103.

Sytuacja znacząco się zmieniła na fali reform, które nastąpiły w królestwie pruskim w czasie wojen napoleońskich. Wówczas na mocy wprowadzonego 11 marca 1812 r. przez króla Fryderyka Wilhelma III edyktu emancypacyjnego (*Judenediktu*) Żydzi otrzymali prawo do osiedlania się w wybranych przez siebie miejscowościach i nabywania posiadłości, i to zarówno w miastach, jak i na wsi. Edykt objął rodziny, osiadłe w Prusach już od dłuższego czasu. Nakładał na nich też wiele obowiązków. Odtąd kupcy musieli prowadzić księgi rachunkowe w języku niemieckim, a cyfry i podpisy powinny być nanoszone pismem łacińskim. Ważnym nakazem było także przyjęcie przez Żydów posługujących się imionami oraz patronimikami nazwisk. W wyniku tego możemy zwrócić uwagę na ciekawe zjawisko antropomiczne, kiedy pojawiają się patronimiczne nazwiska typu Lewinsohn, odmiejscowe jak Friedlander, ale również popularne w Prusach, jak Neumann, czy odprzezwickowe, jak Rosen, Blumen czy Dreyfuss, a nawet Dreckmeyer. Szczególnie te ostatnie nierzadko były wynikiem narzucania nazwisk przez urzędników, którzy nie mogli uzyskać od objętych edyktem Żydów konkretnych deklaracji co do brzmienia nowego nazwiska.

Jakkolwiek rok 1812 nie dawał pełnej swobody ludności żydowskiej, gdyż nadal broniono im dostępu do wyższych godności miejskich i naukowych, to niewątpliwie wpłynął on na jej rozwój. W miastach zaczęli pojawiać się nowi osadnicy. O ile w 1808 r. w Prusach Wschodnich mieszkało 808 Żydów, o tyle w połowie XIX w. było ich już ponad 10 tys.²⁶ Niewątpliwie wpłynęła na to zarówno ustawa z 1812 r., jak i kolejne z lat 1845, 1847, na mocy których starozakonni otrzymali takie prawa, jak inne wyznania w Prusach (wyjątkiem był brak dostępu do urzędów związanych ze sprawowaniem władzy wykonawczej, sądowniczej, wojskowej i policyjnej). Mogli uczęszczać do szkół i na uniwersytety, niedopuszczani byli jednak do wyższych godności. Większość ograniczeń w kolejnych latach została zniesiona.

Żydzi w miastach organizowali się w gminy, które posiadały własne statuty zawierające wewnętrzne przepisy dotyczące współżycia, wyboru władz oraz płacenia podatków i gospodarowania kasą gminy. Niemalże w każdym mieście, gdzie znajdowało się ich większe skupisko, zakładano cmentarze. Jeden z najwcześniejszych znajdował się w Ostródzie, gdyż już w 1735 r. wykupiono miejsce pod jego użytkowanie²⁷, a także w Królewcu. Większość cmentarzy zazwyczaj powstawało zaraz po wydaniu edyktu z 1812 r.²⁸ Bywało jednak, że w niektórych miastach Żydzi byli zbyt biedni, aby wykupić ziemię pod własną nekropolię, albo też spotykali się ze sprzeciwem lokalnych władz. Musieli więc chować swoich zmarłych w innych miastach. Tak właśnie czynić mieli Żydzi z Lubawy. Zanim doczekali się własnego cmentarza na Fijewskim Wzgórzu, członków tamtejszej gminy chowano w Dąbrównie²⁹. Podobnie robili Żydzi z Lidzbarka i Nidzicy.

26 A.K.F. Wołosz, *op. cit.*, s. 101.

27 J. Müller, *op. cit.*, s. 43.

28 W. Knercer, *op. cit.*, s. 55; J. Jasiński, *Olsztyńskie nekropolie*, [w:] *Olsztyn 1353–2003*, red. S. Achremczyk, W. Ogrodziński, Olsztyn 2003, s. 607.

29 *Kronika miasta Dąbrówna zebrana przez Chrystiana Benjamina Bocka*, przekł. J. Siedlecka, oprac. G. Białuński, Dąbrówno 2003, s. 62.

Część cmentarzy zezwalano wznosić na gruntach od lat wyłączonych spod użytkowania. Były to różnego rodzaju miejsca odbierane przez społeczeństwa poszczególnych miast jako „nieczyste” lub „przeklęte”. Mowa tu o górach szubienicznych, dawnych miejscach kaźni czy uroczyskach – pogańskich cmentarzyskach bądź cmentarzyskach dla zadżumionych. Wiele ich służyło później gminom żydowskim za miejsca pochówków.

Innym charakterystycznym elementem społeczeństwa żydowskiego były synagogi. Zazwyczaj w pierw zadowalano się niewielkimi domami modlitwy, lecz gdy gmina rozrastała się, wówczas też pojawiała się konieczność budowy synagog. Najstarsza synagoga powstała w Królewcu. Wybudowano ją w 1753 r., ale w 1811 r. zdławił ją pożar. Niebawem jednak postawiono nową³⁰. W 1835 r. wybudowano synagogę w Olsztynie, gdy ta stała się zbyt mała, w 1877 r. oddano do użytku kolejną – bardziej okazałą³¹. W tym samym czasie, lub niewiele lat później, powstawały synagogi w większości miast i miasteczek pruskich.

Na obszarze Prus do lat 60. i 70. XIX w. zauważalny jest stopniowy wzrost liczby ludności. Pewien demograficzny regres dało się zaobserwować w ostatnich dwóch dziesięcioleciach XIX stulecia oraz w pierwszej dekadzie XX w. W tym czasie staje się widoczne zjawisko wewnętrznej emigracji zarobkowej związanej z postępującą industrializacją i wyjazdami Żydów z Prus do bardziej przemysłowych terenów Rzeszy. Zjawisko to występuje coraz powszechniej również po 1919 r., szczególnie z obszarów przyłączonych na mocy traktatu wersalskiego do II Rzeczypospolitej. W tym czasie ludność żydowska, zamieszkująca miasta takie jak Lubawa czy Nowe Miasto, które przed rozbiorem związane były z Polską (Nowe Miasto w latach 1807–1815 także z Księstwem Warszawskim), stanowiła etnos już zgermanizowany w porównaniu z poczuwającą się do związków z Rzeczpospolitą ludnością polską. Wpłynęło to na postępującą migrację z terenów przyznanych Polsce na obszar Republiki Weimarskiej lub Wolnego Miasta Gdańska.

Na obszarze Prus po I wojnie światowej zaczęły pojawiać się tendencje antysemityczne, narastające stopniowo od połowy lat 20. XX w., by ze szczególną siłą wybuchnąć w latach 30. W okresie hitlerowskim rozpoczęto również proces aryżacji mienia żydowskiego. Objęto nim banki należące do Żydów, przedsiębiorstwa produkcyjne oraz część sieci sklepów. Na mocy dekretu z 26 kwietnia 1938 r. nałożono na Żydów obowiązek zgłaszania wielkości swojego majątku, zakazano też nabywania i dzierżawienia przedsiębiorstw przemysłowych, rolniczych i leśnych, bez pozwolenia władz nie mogli oni także tworzyć nowych firm. 12 listopada 1938 r. wydano kolejny dekret, który zakazywał Żydom prowadzenia handlu, rzemiosła i sprzedaży towarów wysyłkowo, na targach i jarmarkach³². Eskalacja wystąpień, których ofiarami

30 J. Jasiński, *Historia Królewca...*, s. 172.

31 *Idem*, *Olsztyn w latach 1772–1918* [aut. części podrzdz. J. Chłosta, A. Kopiczko, G. Jasiński], [w:] *Olsztyn 1353–2003...*, s. 228–229.

32 F. Neumann, *Behemot. Narodowy socjalizm: ustrój i funkcjonowanie 1933–1944*, Warszawa 2016, s. 139–140.

padli Żydzi, nastąpiła nocą z 9 na 10 listopada 1938 r., kiedy to przez III Rzeszę przetoczyła się fala rozruchów. Na terenie Niemiec według meldunków policji państwowej zniszczono 815 sklepów żydowskich, 29 domów towarowych, 171 domów mieszkalnych, podpalono 191 synagog, z czego 76 całkowicie zniszczono, spalono też 11 domów gmin żydowskich i zdewastowano wiele kaplic oraz cmentarzy. Specjalnym dekretem z 12 listopada 1938 r. nałożono na Żydów obowiązek pokrycia wszystkich strat poniesionych przez firmy i domy żydowskie podczas zamieszek „nocy kryształowej”, a 3 grudnia wydano kolejny dekret, który nakazywał postawienie w stan likwidacji wszystkich żydowskich przedsiębiorstw przemysłowych i handlowych³³. Około 20 tys. Żydów aresztowano i odesłano do obozów³⁴. W Prusach podpalono synagogi, m.in. w Olsztynie, Elblągu, Janowie, Jezioranach, Kętrzynie, Kwidzynie, Lubawie, Malborku, Miłakowie, Morażu, Nidzicy, Olsztynku, Ostródzie, Prabutach, Reszlu, Szczytnie, Sztumie, Zalewie. W Królewcu np. spłonęły dwie. Przetrwały do dziś synagogi w Barczewie, Dąbrównie, Działdowie i Suszu oraz stara synagoga w Kętrzynie. Budynek dawnej synagogi w Iławie został zniszczony wraz z całym obszarem starego miasta dopiero w lutym 1945 r. podczas wymarszu wojsk radzieckich, podobnie wyglądało to w Biskupcu Pomorskim, a było to wynikiem aryżacji tych obiektów jeszcze przed 1938 r. W Olsztynie natomiast stoi do dziś w pobliżu dawnego cmentarza żydowskiego dom przedpogrzebowy *bet tahara*, wzniesiony w 1913 r. według studenckiego projektu słynnego później architekta Ericha Mendelsohna.

Jeszcze przed rozpoczęciem wojny znaczna część Żydów opuściła zarówno Prusy, jak i Rzeszę Niemiecką. Wielu z nich wyjeżdżało do większych miast. W okresie wojny duża ich część (zarówno Żydzi, jak i tzw. mieszańcy) umieszczana była w gettach (w Berlinie Theresienstadt, Rydze, Łodzi/Litzmannstadt i Chełmnie), następnie przewożono ich do obozów koncentracyjnych oraz obozów zagłady, głównie w Oświęcimiu, Sztutowie, Treblince. Tymczasowe obozy znajdowały się też na terenach zajętych przez Niemców w 1939 r., np. w Działdowie. W 1944 r. od sierpnia w Gutowie (gm. Lubawa) funkcjonował także podobóz KL Stutthof dla Żydówek. Według wspomnień jednego ze świadków, który pracował z Żydówkami do 21 stycznia 1945 r., w obozie pozostało 368 schorowanych więźniarek, które znalazły schronienie w domach mieszkańców Gutowa, Byszwałdu, Rumienicy i Nowego Miasta Lubawskiego. Następnie zostały umieszczone w specjalnym obozie założonym przez Rosjan w Działdowie, gdzie znajdował się również obóz deportowanych do Rosji. Biorąc pod uwagę, że po wywiezieniu do Działdowa wiedza o żydowskich kobietach się urywa, istnieje uzasadnione podejrzenie, że Rosjanie wywieźli je na roboty do łagrów³⁵. Obecnie w miejscu zbiorowej mogiły w Gutowie znajduje się obelisk, wzniesiony staraniem nauczyciela z Gutowa Józefa Jendrasa (1913–1985)³⁶, na którym odczytujemy napis:

33 *Ibidem*.

34 J. Sziling, *Eksterminacja Żydów w krajach nad Bałtykiem okupowanych przez Niemców podczas drugiej wojny światowej*, [w:] *Studia i szkice z dziejów Żydów...*, s. 170.

35 Wywiad ze Stanisławem Rucińskim z 21 X 2014 r. dla Radio Olsztyn – <https://ro.com.pl/oboz-w-gutowie/01162992> (dostęp: 8 III 2016 r.); K. Ciechanowski [et al.], *Stutthof – hitlerowski obóz koncentracyjny*, Warszawa 1988, s. 270.

36 J. Szewc, *Słownik biograficzny Ziemi Lubawskiej 1244–2000*, t. 1, Lubawa 2000, s. 94.

PAMIĘCI POCHOWANYCH TU BESTIALSKO POMORDOWANYCH KOBIET POCHODZENIA ŻYDOWSKIEGO OBYWATELEK AUSTRII, CZECHOSŁOWACJI, HOLANDII, JUGOSŁAWII, POLSKI, RUMUNII, WĘGIER I ZWIĄZKU RADZIECKIEGO – OFIAR OBOZU KONCENTRACYJNEGO STUTTHOF FILII W GUTOWIE.

Po zakończeniu II wojny światowej i przejęciu przez państwo polskie części dawnych Prus Wschodnich, na terenie nowo powstałego Okręgu Mazurskiego pojawiły się nieliczne grupy ludności żydowskiej. Część z nich skierowano w ramach tzw. akcji repatriacyjnych z terenów dawnej Polski, po 1945 r. wcielonych do ZSRR, wielu z nich to zdemobilizowani żołnierze Wojska Polskiego. Przybywali tu też więźniowie uwolnieni z obozów koncentracyjnych, głównie narodowości polskiej, gdyż Niemiec- cy Żydzi po 1945 r. również byli wysiedlani do Niemiec³⁷, a także osoby skierowane do pracy na stanowiskach w instytucjach państwowych (w tym Milicji Obywatelskiej i Wojewódzkim Urzędzie Bezpieczeństwa Publicznego), samorządowych i spółdzielczych. Według danych z 1 stycznia 1947 r. większość Żydów objęło stanowiska urzędnicze (17,29%), niemała ich część zajmowała się rzemiosłem (12%), mniej niż 10% zajmowało się handlem (8,27%), pracowało jako robotnicy (7,14%), a zaledwie kilka rodzin (łącznie 2,63% dorosłych osób) utrzymywało się z pracy na roli lub wolnych zawodów (1,89%). Większość zaś nie miała zatrudnienia (29,70%), podejmowało się „różnych” prac dorywczych (16,54%). Niewielki odsetek Żydów stanowili uczniowie i studenci (4,51%)³⁸. Większość Żydów, przybywając na północne Ziemie Odzyskane osiedliła się w Olsztynie, gdzie też 21 stycznia 1946 r. utworzony został Okręgowy Komitet Żydowski „mający na celu wspieranie materialne i moralne ludności żydowskiej”. Ponadto w Olsztynie działała Żydowska Kongregacja Wyznaniowa. Oprócz działań mających na celu ułatwienie praktykowania religii judaistycznej, zajmowała się ona również opieką nad miejscami kultu, cmentarzami – szczególnie tą największą, lecz zrujnowaną po okresie hitlerowskim nekropolią przy ul. Zyndrama z Maszkowic w Olsztynie³⁹.

Według wyliczeń Renaty i Witolda Gieszczyńskich, ludność żydowska w latach bezpośrednio po zakończeniu wojny w województwie olsztyńskim wahała się między 153 (dane z 22 stycznia 1946 r.) a 119 osobami (dane z 31 marca 1949 r.), osiągając przy tym największą liczbę w 1947 r. (według spisu z 30 kwietnia) – 288 osób. Nie była to liczba duża, ale zapewne też zaniżona, choćby ze względu na to, że część przedstawicieli tego narodu nie deklarowała swego pochodzenia jako „żydowskie” lub ukrywała ją z powodu przeżyć wojennych, bądź chęci wyparcia wspomnień z czasów okupacji⁴⁰. Jakkolwiek by było, szczególnie w kolejnych dekadach, wyraźna jest postępująca emigracja z obszaru Warmii i Mazur do większych miast poza województwem oraz za granicę.

37 R. Gieszczyńska, W. Gieszczyński, *op. cit.*, s. 232, przyp. 4. Tam też obszerniej na temat liczebności Żydów na Warmii i Mazurach po 1945 r. (*ibidem*, s. 231–243).

38 *Ibidem*, s. 232–233.

39 *Ibidem*, s. 234, 241–242.

40 A. Sakson, *Stosunki narodowościowe na Warmii i Mazurach 1945–1997*, Poznań 1998, s. 314–315.

Oprócz kilku synagog, nadal czytelnymi śladami obecności Żydów na terenie dawnych Prus są zachowane fragmentarycznie cmentarze. Niektóre przetrwały do dzisiaj. Przed 1945 r. – według wyliczeń Wiktora Knercera – na terenie ziem dawnego województwa olsztyńskiego znajdowało się łącznie 27 cmentarzy w następujących miejscowościach: Barczewie, Bartoszycach, Biskupcu, Bisztynku, Dąbrównie, Dobrym Mieście, Górowie Iławeckim, Iławie, Janowie, Jezioranach, Kętrzynie, Lubawie, Miłakowie, Morażu, Nidzicy, Olsztynie, Olsztynku, Ostródzie, Reszlu, Szczytnie i Zalewie. Ponadto w czterech miejscowościach znajdowały się po dwa cmentarze: w Nidzicy, Lubawie (Fijewie), Dobrym Mieście, Dąbrównie i Giżycku⁴¹. Do grupy najlepiej zachowanych należą cmentarze w Szczytnie, Mikołajkach i Paślęku, na którym pozostało kilkadziesiąt macew i nagrobków, oraz cmentarze w Miłakowie, Morażu, Zalewie, Gołdapi, Ostródzie, Górowie Iławeckim, na których ostało się po kilka macew i ślady po licznych grobach⁴². Po reformie administracyjnej z 1999 r. i utworzeniu województwa warmińsko-mazurskiego liczbę cmentarzy znajdujących się na nowym obszarze administracyjnym należy poszerzyć o kolejne miejscowości. Część cmentarzy była wcześniej nieznaną służbom konserwatorskim. Pamięć o niektórych zachowała się jedynie w postaci nazw fizjograficznych (jak „Żydowska Górka” w okolicy Fijewa, w Pieniężnie, czy „Góra Jerozolimska” w Dąbrównie i Ełku), które częściowo zostały przejęte z wyobraźni autochtonów na temat krajobrazu osadniczego, inne zaś wytworzono na nowo przez osadników przybyłych na tereny Warmii i Mazur po 1945 r. („Na Żydy” w okolicy Fijewa, czy najpowszechniejsze na tym obszarze określenie „kirkut”, funkcjonujące w przypadku wszystkich zachowanych cmentarzy).

Godne uwagi jest także opisywanie elementów krajobrazu, jako nawiązania do historycznej narracji i zakodowanej w niej pamięci na temat użytkowania poszczególnych miejsc przez ich dawnych żydowskich właścicieli. Oprócz Judenbergałów – „Żydowskich Gór”, Jerusalembergów – „Gór Jerozolimskich” napotykamy nazwy typu Koszelne (poprawnie: Koszerne) na Jeziorze Mamry⁴³ czy Judengraben („Żydowski Strumień”) – znajdujący się przy tartaku należącym niegdyś do Żydów we wsi Solniki (pow. iławski)⁴⁴.

Zachowane do dzisiaj cmentarze są niemyym świadkiem wielu lat obecności ludności żydowskiej w Prusach. Inne zostały zniszczone w czasach tzw. Polski Ludowej. Część cmentarzy obecnie objęta jest ochroną konserwatorską, a także opieką lokalnych społeczności, o niektórych pamięć prawie całkowicie zaginęła. Prace nad

41 J. Sekta, *Ludność żydowska w Lecu (Giżycku). Zarys dziejów do końca XIX wieku*, „Masovia. Pismo poświęcone dziejom Mazur”, t. 1 (1997), s. 42.

42 W. Knercer, *Cmentarze żydowskie i synagogi na terenie województwa warmińsko-mazurskiego. Historia, stan obecny*, „Studia Żydowskie. Almanach”, R. 1 (1/2011), s. 130–132.

43 J.M. Łapo, „Obcy” na Mazurach w świetle tradycyjnych nazw fizjograficznych i podań ludowych, „Studia Angerburgica”, t. 7 (2002), s. 27.

44 W. Skrobot, *Wartości przestrzeni. Zintegrowana przestrzeń nieizolowana w ujęciu fenomenologicznym*, Ostróda 2014, s. 65.

przywracaniem pamięci o żydowskich kirkutach na obszarze Warmii i Mazur podjęto już na początku lat 90. XX w. i związane były z pracami inwentaryzacyjnymi oraz studiami historycznymi prowadzonymi przez Wiktora Knercera z Olsztyna⁴⁵. Obecnie nadal trwa opracowywanie ich dziejów, co w konsekwencji pozwala na tworzenie coraz to bardziej pełnej ich bazy w Internecie. Jako przykład można podać cztery wiodące portale. Pierwszy to istniejący od 2005 r. portal Cmentarze żydowskie w Polsce – <http://www.kirkuty.xip.pl> (przy tworzeniu zamieszczonych na nim niektórych treści brał udział autor niniejszego opracowania). Drugi zaś to Wirtualny Sztetl – portal Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN – <http://www.sztetl.org.pl>, który działa od 2009 r. i stanowi ogólnopolską bazę informacji na temat zabytków żydowskich oraz swoistą encyklopedię dotyczącą kultury żydowskiej i ludzi z nią związanych. Wartością dodatkową jest możliwość zlokalizowania za pomocą podłączonej aplikacji google.maps cmentarzy i synagog oraz innych miejsc związanych z obecnością Żydów. Podobną rolę, co wyżej wspomniane, odgrywa portal Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego – <http://www.fodz.pl>, gdzie również znajdujemy wiele informacji na temat żydowskich cmentarzy na terenie Polski – w tym Warmii i Mazur. Na uwagę zasługuje też globalna baza żydowskich cmentarzy utworzona w ramach międzynarodowego projektu (uczestniczą w nim także Polacy) International Jewish Cemetery Project, prowadzonego przez International Association of Jewish Genealogical Societies (Międzynarodowe Stowarzyszenie Żydowskich Towarzystw Genealogicznych) – <http://www.iajgsjewishcemeteryproject.org/>.

Na podstawie powyższych baz i dodatkowych informacji źródłowych przygotowany został również niniejszy katalog dotyczący śladów zachowanego po 1945 r. żydowskiego dziedzictwa kulturowego na obszarze województwa warmińsko-mazurskiego po podziale administracyjnym z 1999 r. Przedstawione niżej miejscowości ułożono w porządku alfabetycznym wraz z odniesieniami do przynależności administracyjnej według podziału z 1999 r. Przy każdej miejscowości znajduje się też nazwa funkcjonująca w momencie zawiązania się w niej gminy żydowskiej, względnie założenia cmentarza lub budowy synagogi. Konieczne okazało się także przedstawienie rysu historycznego gmin żydowskich oraz użytkowanych przez nie cmentarzy i synagog.

Na obszarze Warmii i Mazur spośród opisanych niżej 49 cmentarzy przetrwało do czasów współczesnych 28, które jednak znajdują się w różnym stopniu zachowania. Niewątpliwie do grupy najlepiej zachowanych i czytelnych zaliczyć należy nekropolie znajdujące się w Gołdapi, Górowie Iławeckim, Janowie, Mikołajkach, Miłakowie, Morażu, Pasłęku, Szczytnie, Zalewie. Na pozostałych cmentarzach znajdują się nieliczne ślady zachowanych nagrobków lub pojedyncze macewy, ewentualnie czytelny jest jedynie układ cmentarzy i starodrzew. Wymienić tu można: Biskupiec, Działdowo, Fijewo, Frombork, Kisielice, Lidzbark Welski, Miłomłyn, Nidzicę, Olsztyn, Olsztynek, Orneta, Ostróda, Pieniężno, Pisz, Prostki, Reszel, Susz, Węgorzewo, Wydminy. Niektóre z nich, jak np. w Biskupcu, Działdowie, Gołdapi, Górowie

45 W. Knercer, *Cmentarze i zabytki...*, s. 52–56.

Ilaweckim, Janowie, Morażu, Olsztynie czy Zalewie są oznaczone tabliczkami. Większość nekropolii została zniszczona w latach 30. i 40. XX w. Także okres powojenny i współczesny przyniósł ich dewastację. Najbardziej uderzające wydają się losy cmentarzy w Barczewie, Ilawie, Lubawie, Rynie, gdzie zarówno w czasach PRL, jak i w latach 90. XX w. (przykład Rynu), dokonywano celowych zniszczeń w celu pozyskiwania terenów pod inwestycje. Część cmentarzy zajmują dzisiaj tereny zielone i parki: Nowe Miasto Lubawskie – cmentarz przy ul. Grunwaldzkiej, Elbląg – park, oznaczony tabliczką upamiętniającą istnienie cmentarza, Olsztyn. Pozostałe cmentarze stanowią wyjęte spod użytkowania obszary, porośnięte starodrzewem i gęstym poszyciem.

Z innych zachowanych do dziś śladów obecności Żydów na obszarze ówczesnego województwa warmińsko-mazurskiego wymienić można synagogi w Barczewie, Dąbrównie, Działdowie, Suszu i starą synagogę w Kętrzynie.

Podejmowane od lat 90. XX w., a również obecnie kontynuowane są różne inicjatywy mające na celu ochronę dziedzictwa Żydów na Warmii i Mazurach. Objawiają się poprzez restaurację cmentarzy i otaczanie ich opieką. Tu oprócz poszczególnych samorządów rolę opiekunów – co szczególnie wydaje się wartościowe – przejmują uczniowie. Działania te opierają się nierzadko na organizowanych przez organizacje pozarządowe konkursach, ale też realizowanych w szkołach projektach edukacyjnych. Do dziedzictwa żydowskiego wliczyć należy także wyposażenia synagog i księgozbiory. Niewielka ich część zachowała się obecnie w budynku synagogi w Kętrzynie, administrowanej przez gminę protestancką i stanowi element stałej wystawy.

ŻYDOWSKIE CMENTARZE I SYNAGOGI NA OBSZARZE WARMII I MAZUR (KATALOG I RYS HISTORYCZNY)

1. Barczewo – Wartenburg (pow. olsztyński, gmina Barczewo)

Znajdujący się przy ul. Warmińskiej niewielki, liczący około 0,1 ha cmentarz żydowski, założony został w 1871 r. Bezpośrednio przy cmentarzu znajdował się dom przedpogrzebowy, całość otoczona była metalowym ogrodzeniem. Żydzi, jak wskazują archiwalia, zaczęli osiedlać się w Barczewie bezpośrednio po wydaniu edyktu emancypacyjnego w 1812 r. Początkowo było ich zaledwie kilku. W późniejszych latach ich liczba szybko wzrastała, choć z okresami wyraźnych fluktuacji (1836 r. – 40 osób, 1843 r. – 12 osób, 1849 r. – 32 osoby, 1861 r. – 77 osób, 1871 r. – 104 osoby), osiągając maksymalną liczbę 111 mieszkańców w 1880 r., co stanowiło 2,5% ogółu mieszkańców Barczewa⁴⁶. Wówczas już funkcjonowała w mieście synagoga. Zachowana do dzisiaj budowla wzniesiona została w drugiej połowie XIX w. na miejscu dawnego domu modlitwy⁴⁷. Fakt sprzedaży budynku synagogi prywatnej osobie w 1937 r. uchronił ją przed zniszczeniem podczas „nocy kryształowej”. Później budynek przejęły władze i pełnił on funkcję aresztu. Po wojnie zaadaptowano go na niewielki zakład produkujący tekstylia⁴⁸. W 1975 r. budynek służył jako siedziba oddziału Muzeum Mazurskiego, który przeprowadził w latach 1976–1978 kapitalny remont. Do 1996 r. w synagodze działało Centrum Tkactwa Warmii i Mazur. Od 2002 r. znajduje się tu Galeria Sztuki „Synagoga”, którą prowadzi Stowarzyszenie Społeczno-Kulturalne Pojezierze⁴⁹.

Fot. 1. Budynek synagogi
w Barczewie. Obecnie
Galeria Sztuki „Synagoga”,
fot. S. Szczepański

46 „Der Orient. Berichte, Studien und Kritiken für jüdische Geschichte und Literatur”, R. 4, nr 30, z 25 VII 1843 r., s. 234; A. Sommerfeld, *Juden im Ermland – Ihr Schicksal nach 1933*, Osnabrück 1991, s. 73. Por. też recenzja niniejszej pracy autorstwa Antoniego Sołomy: „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, nr 2 (1993), s. 235–238.

47 Właściwa data budowy synagogi nie jest pewna. W różnych opracowaniach podawane są różne daty. Z pewnością można wykluczyć datę 1847 r. (A. Dylewski, K. Kobus, A. Olej-Kobus, *Judaica*, Warszawa 2010, s. 342). Znacznie bardziej prawdopodobne są lata 70. XIX w. lub schyłek XIX w. (A. Sakson, *op. cit.*, s. 142; E. Bergman, J. Jagielski, *Zachowane synagogi i domy modlitwy w Polsce. Katalog*, Warszawa 1996, s. 17; P. Burchard, *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 49).

48 A. Sommerfeld, *op. cit.*, s. 76.

49 <http://www.sztetl.org.pl/pl/city/barczewo> (dostęp: 8 III 2016 r.).

W przeciwieństwie do synagogi, cmentarz żydowski w Barczewie nie zachował się. Jak pisze w swoim opracowaniu Aloys Sommerfeld, w okresie nazistowskim cmentarz nie został zniszczony, co wpłynęło na fakt zachowania się na nim ponad stu nagrobków⁵⁰. Po wojnie cmentarz ulegał ruinie, stając się ofiarą szabru kamiennych nagrobków. Według zachowanego w Ośrodku Badań Naukowych w Olsztynie opisu z lat 60. XX w., cmentarz otoczony był siatką, a dostęp do niego był zamknięty. Znajdowała się przy wejściu tablica informująca, że jest to cmentarz żydowski. Wśród części przewracanych macew dało się odnaleźć sporą ich liczbę, których stan zachowania okazał się być na tyle dobry, że możliwe było odczytanie na nich nazwisk oraz dat⁵¹. Nagrobki zostały ostatecznie w 1976 r. zabrane z cmentarza, który następnie zlikwidowano decyzją Naczelnika Miasta i Gminy Barczewo (Stanisława Borysa). Na mocy pisma nr 491/1/76 r. z dnia 2 czerwca 1976 r. zachowane macewy przekazano do zbiorów Muzeum Mazurskiego i zdeponowano przy kościele ewangelickim w Barczewie, który pełnił funkcję składnicy muzealnej⁵². Obecnie na miejscu cmentarza znajduje się ustawiony w 1995 r. głaz upamiętniający z napisem „MIEJSCE / DAWNEGO / CMENARZA / ŻYDOWSKIEGO”, który otoczono niewysokim drewnianym płotem.

2. Bartoszyce – Bartenstein (pow. bartoszycki, gm. Bartoszyce)

Żydzi w Bartoszycach pojawili się już w 1737 r., tworząc stosunkowo liczną gminę w XIX w. W 1843 r. gmina liczyła 79 osób, największa ich liczba zamieszkiwała miasto w 1880 r., kiedy to sięgnęła 86 osób. Tutejszy cmentarz założono około 1820 r. na niewysokim wzgórzu, posiadał on powierzchnię około 0,15 ha. Naziemna część cmentarza została usunięta jeszcze na przełomie lat 30. i 40. XX w. Cmentarz, znajdujący się przy obecnej ul. Kętrzyńskiej, jest już prawie nieczytelny. Na jego terenie znajduje się przepompownia. W 1857 r. wzniesiono w mieście synagogę⁵³, która do obecnych czasów nie zachowała się, gdyż uległa zniszczeniu podczas „nocy kryształowej”. Po podpaleniu przez lokalnych członków SA oraz Hitlerjugend budynek, który stanowił część gęsto zabudowanej pierzei, nie został ugaszony, lecz przybyła na miejsce straż pożarna zajęła się zabezpieczaniem sąsiednich domów. W wyniku represji gmina żydowska, w której skład w 1910 r. wchodziło 95 przedstawicieli, w 1937 r. liczyła już zaledwie 9 rodzin, a w 1940 – w roku, z którego pochodzą ostatnie wiarygodne informacje na temat stanu liczebnego Żydów w Bartoszycach, posiadamy dane o 12 osobach⁵⁴. Wśród

50 A. Sommerfeld, *op. cit.*, s. 75.

51 Wyciąg z dokumentacji cmentarza żydowskiego w Barczewie koło Olsztyna, zob. Ośrodek Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie, Biblioteka Zbiorów Specjalnych – Barczewo – III R – 162.

52 W. Knercer, *Cmentarze żydowskie na terenie województwa olsztyńskiego. Historia, stan obecny*, [w:] *Studia z dziejów kultury żydowskiej w Polsce*, red. J. Woronczak, t. 2: *Cmentarze żydowskie*, Wrocław 1995, s. 138.

53 „Der Orient...”, s. 234; *The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust*, t. 1: A-J, red. S. Spector, New York 2001, s. 91.

54 K.E. Murawski, *Juden in einem ostpreußischen Landkreis*, „Unser Bartenstein – Heimatblatt Barten-

ofiar Holokaustu oraz osób zmarłych w czasie II wojny światowej znajdują się nazwiska dziewiętnastu osób urodzonych lub mieszkających w Bartoszycach. Kilka osób jeszcze przed II wojną światową wyemigrowało do Stanów Zjednoczonych⁵⁵.

3. Biskupiec – Bischofsburg (pow. olsztyński, gm. Biskupiec)

Tutejszy cmentarz położony jest przy obecnej ul. Bolesława Chrobrego, przy wyjeździe z miasta niedaleko torów kolejowych. Na obszarze około 0,13 ha znajdują się jedynie ślady po nagrobkach w postaci zagłębionych w ziemi obstaw, brak jednakże na nim kompletnych macew. O początku cmentarza w Biskupcu niewiele wiadomo, podobnie jak o najwcześniejszym osadnictwie żydowskim na terenie miasteczka. Według zachowanych statystyk, w XIX w. tutejsza gmina żydowska była dość liczna. Z najwcześniejszych danych wiemy, że w 1835 r. liczyła ona 84 osoby, w 1843 r. – 57, a największą liczbę – 134 osoby osiągnęła w 1871 r., co stanowiło 3,53% populacji. Niewykluczone, że już w latach 30. XIX w. funkcjonowała tu synagoga⁵⁶. W 1936 r. została ona zdewastowana przez lokalnych nazistów, podobnie zniszczeniu uległ cmentarz. Według relacji ówczesnych mieszkańców, które przytacza Aloys Sommerfeld, podczas „nocy kryształowej” oprócz rozbicia macew młodzież z Hitlerjugend wysadziła w powietrze także część kamiennego ogrodzenia⁵⁷.

Po wojnie opuszczony cmentarz zarastał roślinnością oraz dalej niszczał. Według opisu stanu z 1960 i 1987 r. na cmentarzu nie było już zachowanych macew, jedynymi śladami natomiast były zagłębiające się w ziemi obramówki grobów, część grobów miała być uszkodzona wkopami rabunkowymi⁵⁸. Obecnie teren jest porządkowany i oznaczony tabliczką z napisem: „BYŁY CMENTARZ / ŻYDOWSKI / USZANUJ TO MIEJSCE”.

4. Biskupiec Pomorski – Bischofswerder (pow. nowomiejski, gm. Biskupiec)

Początki poświadczanego w Biskupcu osadnictwa żydowskiego sięgają pierwszych lat po wielkim pożarze, który w 1726 r. strawił niemalże całe miasto. Na mocy specjalnego dekretu Kamery Wojennej i Domen w Kwidzynie zezwolono na osiedlenie się w pogranicznym mieście Biskupiec jednej rodziny żydowskiej, która mogła zająć się handlem towarami wytwarzanymi w lokalnych manufakturach oraz pochodzącymi z innych części Prus, zakazując przy tym sprowadzania im towarów z Gdańska i Elbląga. Pierwszym znanym z imienia Żydem był Laser Bahr, który mieszkał tu od 1732 r., otrzymując również pozwolenie na założenie przędzalni i handel wełną⁵⁹.

stein/Ostpr.”, R. 49, z grudnia 1998 r.

55 Za: Wirtualny Sztetl: <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/bartoszyce/5,historia/?action=view&page=1> (dostęp: 8 III 2016 r.).

56 „Der Orient...”, s. 234; A. Sommerfeld, *op. cit.*, s. 107–109.

57 *Ibidem*; W. Knercer, *Cmentarze żydowskie na terenie...*, s. 138.

58 A. Sommerfeld, *op. cit.*, s. 108–109.

59 *Der Preussische Staat und die Juden*, t. 2: *Die Zeit Friedrich Wilhelms I*, red. S. Stern, Tübingen 1962, s. 104–105.

W 1761 r. w miasteczku działali też bracia Arendt, którzy na mocy listu ochronnego (*Schutzbrief*) otrzymali prawo do dostarczania towarów z lokalnych manufaktur wełnianych oraz od garbarzy i szewców⁶⁰. Z czasem doprowadziło to do konfliktów z kupcami chrześcijańskimi, którzy w 1787 r. skarżyli się do kwidzyńskiej kamery na handlarzy żydowskich monopolizujących handel⁶¹.

W XIX stuleciu Żydzi zaczęli napływać do miasta coraz liczniej. O ile w 1812 r. żyło tu 12, a w 1825 r. zaledwie 9 rodzin, o tyle już w 1840 r. było tu 100 Żydów (co stanowiło 3% populacji), a w 1880 r. liczba ich osiągnęła 190 osób, stanowiąc tym samym 9% mieszkańców. W 1937 r. zamieszkiwało tu 21 Żydów. Po wydarzeniach „nocy kryształowej” wszyscy Żydzi opuścili miasto i według spisu z maja 1939 r. mieszkać tu miała tylko jedna Żydówka pozostająca w związku mieszanym⁶².

W drugiej połowie XIX w., między 1850 a 1855 r., wybudowano przy ówczesnej Ossa Straße synagogę (obecnie ul. Grudziądzka), która w okresie nazistowskim przeszła w ręce aryjskie, unikając tym samym zniszczenia podczas szaleństwa „nocy kryształowej”. Nie przetrwała jednak okresu wojennego i zniszczeń miasta przez czerwonarmistów⁶³. Podobnie w Biskupcu, nie zachował się do czasów współczesnych cmentarz. Jego miejsce częściowo zajmują dziś zabudowania jednorodzinne i wielorodzinne⁶⁴. Brak informacji o tym, czy w momencie podejmowania inwestycji budowlanych miało świadomość o dawnym przeznaczeniu tego miejsca. Z przeprowadzonego przeze mnie w 2016 r. wywiadu stwierdzić można, że obecnie tylko część mieszkańców osiedla posiada wiedzę na temat tego, że znajdował się w tym miejscu cmentarz żydowski.

5. Bisztynek – Bischofstein (pow. bartoszycki, gm. Bisztynek)

Cmentarz żydowski powstał tu w 1821 r. na liczącej dwie morgi (około 0,5 ha) działce w odległości mniej więcej 0,5 km od centrum miasta, przy obecnej ulicy Słonecznej. Dawniej znajdowało się tu niewielkie wzgórze. Cmentarz otoczony był drewnianym płotem. Służył on początkowo nielicznej grupie Żydów, których w 1811/1812 r. były zaledwie dwie rodziny, w 1834 r. zamieszkiwało tu ich łącznie 26, a w 1843 r. –

60 K.J. Kaufmann, *Geschichte der Stadt Bischofswerder*, t. 1: *Bis zum Jahre 1728*, Bischofswerder 1928; G. Salinger, *Die einstigen jüdischen Gemeinden Westpreußens*, t. 3: *Regierungsbezirk Marienwerder, Kreise Marienwerder bis Tuchel*, New York 2009, s. 561 (na stronie Wirtualny Sztetl informacja ta jest błędnie podana przy Biskupcu Reszelskim, zob.: <http://www.sztetl.org.pl/de/article/biskupiec/5.geschichte/?action=view> [dostęp: 8 III 2016 r.]).

61 APG, sygn. 8/148.

62 G. Salinger, *op. cit.*, s. 563–564.

63 E. Bahr, *Bischofswerder zwischen 1726 und 1939*, „Westpreußen – Jahrbuch”, 18 (1968), s. 110; *The Encyclopedia of Jewish Life...*, s. 152.

64 Informacje za: Archiwum Fundacji Dziedzictwa Żydowskiego w Warszawie, sygn. K.KŻ-I-1984/03, Biskupiec oraz Wirtualny Sztetl – <http://www.sztetl.org.pl/pl/city/biskupiec-pomorski/> (dostęp: 8 III 2016 r.).

57 osób. Ogólnie w tym niewielkim miasteczku liczba Żydów w zachowanych spisach nigdy nie przekroczyła więcej niż 90 osób – tyle bowiem naliczono ich w 1880 r., co stanowiło 2,59% ogółu mieszkańców⁶⁵.

14 lipca 1935 r. na fali ogólnopruskich tumultów trwających od kilku miesięcy, a związanych z oskarżeniami wobec litewskich Żydów o rzekomy mord rytualny w Taurogach, którego ofiarą padła 12-letnia dziewczynka, przed zakładami, sklepami i domami bisztyńskich Żydów zgromadził się liczący około stu osób tłum, krzyżąc: „Powiesić Żydów! Zatluc Żydów na śmierć! Niemcy obudźcie się – Żydzi gińcie!”⁶⁶. Mimo prześladowań, jakie spotkały w okresie nazistowskim miejscowych Żydów ze strony członków i sympatyków NSDAP, podczas „nocy kryształowej” cmentarz nie został zniszczony. Kres jego funkcjonowania przyniósł rok 1942, kiedy to wprawdzie oficjalnie go zamknięto (zresztą w 1939 r. nie było tu już żadnego Żyda), a następnie zebrano znajdujące się na nim groby oraz całkowicie wyrównano wzniesienie cmentarne z przeznaczeniem na ogrody. Niewykluczone, że wówczas także usunięto szczątki pochowanych na cmentarzu ludzi.

Obecnie nie ma na tym miejscu śladu po cmentarzu. W 2014 r. nie znajdowała się też żadna tablica informująca. Plac jest wyjeżdżony przez samochody i częściowo porośnięty trawą.

6. Braniewo – Braunsberg (pow. braniewski, gm. Braniewo)

W Braniewie pierwszym osiedlonym na stałe Żydem był niejaki Filip, który po zezwoleniu biskupa warmińskiego w 1744 r. otrzymał prawo do zamieszkania i handlu. Na początku XIX w. młoda gmina żydowska licząca w 1843 r. już 89 osób⁶⁷, posiadała swój dom modlitwy w jednej z kamienic przy ówczesnej Lindenstraße, natomiast w 1855 r. zakończono budowę synagogi przy ówczesnej Fleischerstraße (obecnie róg ulic Lisiej i Kościelnej). Neogotycki budynek został podpalony podczas „nocy kryształowej”, a jego zgliszcza niebawem całkowicie zebrano⁶⁸.

Znacznie wcześniej zorganizowano w mieście cmentarz żydowski, który znajdował się przy ówczesnej Bahnhofstraße (obecnie ul. Tadeusza Kościuszki, u zbiegu ulic Dworcowej i Olsztyńskiej) przy rozjeździe na Elbląg i Dobre Miasto. Cmentarz zajmował powierzchnię około 0,2 ha. Został on zniszczony podczas „nocy kryształowej”⁶⁹. Przez lata stopniowo popadał w ruinę, ostatecznie go zlikwidowano. Teraz na jego miejscu znajdują się garaże oraz miejsca postojowe dla samochodów.

65 „Der Orient...”, s. 234; A. Sommerfeld, *op. cit.*, s. 111.

66 M. Wildt, *Hitler's Volksgemeinschaft and the Dynamics of Racial Exclusion. Violence against Jews in Provincial Germany, 1919–1939*, New York 2014, s. 152.

67 „Der Orient...”, s. 234.

68 A. Sommerfeld, *op. cit.*, s. 77.

69 *Idem, Juden im Ermland, [w:] Zur Geschichte und Kultur der Juden...*, s. 52–53.

7. Dąbrówno – Gilgenburg (pow. ostródzki, gm. Dąbrówno)

Żydzi w tym pogranicznym miasteczku pojawiali się i tymczasowo osiedlali już od 1769 r. Aczkolwiek wzmianki źródłowe na temat żydowskich konwertytów pozwalają domyślać się, że już wcześniej przybywając tu przyjmowali oni chrzest, aby móc się osiedlić na stałe. I tak z najwcześniejszych informacji na ten temat mamy tę z 1745 r., kiedy w Dąbrównie chrzest przyjął pewien Mojżesz Jakubowicz. Później – w 1782 r. na protestantyzm przeszedł inny Żyd, introligator Izaak Salomon⁷⁰. W 1795 r. mieszkała tu jedna rodzina żydowska, w 1843 r. już 24 osoby, w 1848 r. – 22 osoby, następnie liczba ich zaczęła rosnąć. W 1885 r. 125 Żydów stanowiło 6,68% mieszkańców miasta. W 1900 r. mieszkało w Dąbrównie już tylko 94 Żydów, a 10 lat później – 61. W 1937 r. naliczono ich 13⁷¹.

Cmentarz żydowski w Dąbrównie należał do najstarszych w Prusach, założony został na tzw. Górze Jeruzolimskiej (obecnie ul. Ogrodowa) zgodnie z postanowieniem przywileju wystawionego 24 grudnia 1787 r. Zezwolono przy tym, w zamian za roczny czynsz w wysokości jednego talara, na grzebanie na nim współwyznawców z Lubawy, Lidzbarka Welskiego i Nidzicy⁷².

W sierpniu 1914 r. cmentarz częściowo został uszkodzony podczas przygotowań miasta do odparcia nacierających Rosjan, kiedy to przekopano przez niego rów strzelecki i tymczasowo usunięto część macew. Wkrótce jednak go naprawiono⁷³. Ostatecznie do jego dalszej dewastacji doszło podczas „nocy kryształowej” z 9 na 10 listopada 1938 r. Po 1945 r. część pozostałych nagrobków rozkradziono. W 1990 r. w miejscu cmentarza wybudowano pensjonat, wówczas też podczas prac natrafiono na ludzkie kości, które zebrano i w obecności księdza pochowano na cmentarzu katolickim⁷⁴. Wydarzenie to nie wzbudziło zainteresowania współczesnych gmin żydowskich.

Dąbrówieńska synagoga, którą wybudowano najpewniej w połowie XIX w. wraz z zawiązaniem gminy wyznaniowej przetrwała zawieruchę okresu nazistowskiego oraz rok 1945 ze względu na to, iż została ona przed 1938 r. zaryzowana. Dawna synagoga mieści się przy obecnej ul. Grunwaldzkiej 6, w jej pobliżu znajduje się wybudowany na niewielkim sztucznym nasypie budynek mykwy⁷⁵, obok zaś stoi dawny dom rabina. Bezpośrednio po wojnie synagogę wykorzystywano jako magazyn i sklep Gminnej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska”. Od 2010 r. najemcą synagogi

70 *Kronika miasta Dąbrówna...*, s. 105, 106.

71 „Der Orient...”, s. 234; J.M. Łapo, *Żydzi powiatu ostródzkiego*, „Okolice Ostródy”, R. 3 (2011), s. 9.

72 H. Meye, *Dzieje miasta Dąbrówna w Prusach Wschodnich 1326–1926*, Warszawa–Dąbrówno 2001, s. 23; *Kronika miasta Dąbrówna...*, s. 62–63.

73 Później w obiegu pojawiło się zdjęcie fragmentu zniszczonego cmentarza oraz nagrobka rabina Abrahama z opisem „Von den Russen zerstörter Friedhof Gilgenburg”. Zdjęcie dostępne na <http://www.sztefl.org.pl/pl/image/34748> (dostęp: 8 III 2016 r.). Na temat tego epizodu zob.: W. Mierzwa, *Miasteczko, Dąbrówno 2011*, s. 86.

74 W. Mierzwa, *op. cit.*, s. 86; W. Knercer, *Cmentarze żydowskie na terenie...*, s. 132.

75 Mykwa to zbiornik z bieżącą wodą (niekiedy basen) dla osób i sprzętów, w którym dokonywano rytualnego obmycia.

została warszawska Fundacja Zmiana, która obecnie podejmuje starania w celu przekształcenia go w galerię Centrum Meryba. Do dziś zachowały się wewnątrz elementy dawnych malowideł ściennych oraz inskrypcji. Budynek mykwy zaadaptowano na pomieszczenie gospodarcze i utracił on zupełnie swoją pierwotną formę. Basen został zalany betonem⁷⁶. O dawnym przeznaczeniu budynku informuje umieszczona w 2002 r. staraniem Waldemara Mierzwy i mieszkańców Dąbrówna tablica o treści: „W TYM BUDYNKU / PRZED II WOJNĄ / ŚWIATOWĄ / MIEŚCIŁA SIĘ / SYNAGOGA”.

Fot. 2. Budynek synagogi
w Dąbrównie – stan z 2013 r.,
fot. S. Szczepański

8. Dobre Miasto – Guttstadt (pow. olsztyński, gm. Dobre Miasto)

W Dobrym Mieście Żydzi po raz pierwszy wzmiankowani są w 1814 r. Były to trzy rodziny, które przybyły z Barczewa i Ornety, starając się o uzyskanie prawa do zamieszkania jako nowi przybysze. Dzięki dokumentowi wystawionemu 22 kwietnia tr. dowiadujemy się, jak liczne były podówczas rodziny żydowskie. Tak więc Lippmann Abraham Stahl i jego żona Freida mieli 4 dzieci, Lewin Pinchas Lewald i jego żona Baile mieli 5 dzieci, a trzecia rodzina – Jakob Lewin Katz i jego żona Sara mieli 9 dzieci⁷⁷. Z czasem w ślad za nimi przybyły kolejne rodziny. W 1816 r. mieszkało w mieście 10 Żydów, w 1843 r. już 115, najwięcej, bo 243, mieszkało w 1871 r. W latach kolejnych następował powolny spadek. O ile w 1897 r. żyło tu 238 Żydów, o tyle już w 1905 r. tylko 130, między 1925 a 1931 r. średnio 94 osoby, a w 1938 r. – 48 osób⁷⁸.

76 J. Mierzwa, *op. cit.*, s. 88; E. Bergman, J. Jagielski, *op. cit.*, s. 38; J.M. Łapo, *Żydzi powiatu ostródzkiego...*, s. 9–10.

77 F. Halpern, *Geschichte der jüdischen Gemeinde zu Guttstadt. Ein Beitrag zur Geschichte der Juden in Ermland*, Guttstadt 1927, s. 19.

78 A. Sommerfeld, *Juden im Ermland – Ihr Schicksal...*, s. 99.

Pierwsi osadnicy żydowscy od razu zadbali o miejsce pod przyszły cmentarz. Lipmann Abraham Stahl zakupił w imieniu gminy już 24 maja 1814 r. działkę na dawnej „górze szubienicznej”⁷⁹. W książce Felixa Halperna znajdują się dwie fotografie cmentarza. Przedstawiają one starą i nową część. Szczególnie w nowej części rzucają się w oczy duże grobowce z wysokimi macewami. Część grobów była otoczona metalowymi ogrodzeniami. Cmentarz również był otoczony murem.

Oprócz cmentarza w Dobrym Mieście znajdowała się także synagoga, wcześniej mieścił się tu niewielki dom modlitwy. Po zakupie parceli po niewielkiej kuźni i uporządkowaniu terenu, w 1855 r. postawiono tam nową synagogę. Działały przy niej różne judaistyczne stowarzyszenia religijne, w tym Izraelski Związek Opieki nad Chorymi i Związek Pogrzebowy Chewra Kadisha, których członkowie zajmowali się dbaniem o chorych i przygotowywali zmarłych do pochówków⁸⁰. Synagogę w czasie „nocy kryształowej” podpalono i następnie rozebrano⁸¹.

Nie wiadomo, jaki los spotkał sam cmentarz. Niemniej po 1945 r. przestał on funkcjonować i obecnie nie pozostał po nim nawet ślad. W miejscu cmentarza na rogu obecnych ulic Mickiewicza i Garnizonowej znajduje się zabudowa jednorodzinna⁸².

9. Działdowo – Soldau (pow. działdowski, gm. Działdowo)

Cmentarz żydowski zlokalizowany jest przy obecnej ul. Sienkiewicza, na prostokątnej działce o powierzchni 0,4 ha. Założony został nie później niż w 1859 r.⁸³ Przy cmentarzu funkcjonował także dom przedpogrzebowy zaprojektowany przez działdowskich architektów Wiesnera i Josepha⁸⁴.

Żydzi do Działdowa przybywali z położonych na terenie Rzeczypospolitej sąsiednich miast, głównie dzięki wystawianym pozwoleniom na handel oraz po wniesieniu odpowiednich opłat (*Judenzoll*). Wiadomo o ich obecności choćby w latach 1683–1687. W XVIII w. pojawił się nawet jeden żydowski konwertyta Christian, który przyjął religię chrześcijańską. W 1791 r. osiedlił się tu po otrzymaniu mandatu ochronnego Jakob Itzig z rodziną. Kupcy działdowscy starali się jak mogli ograniczać konkurencję, skarżąc się na niego i innych współpracujących z nim Żydów, że doprowadzają oni do finansowej ruiny lokalny handel⁸⁵.

79 F. Halpern, *op. cit.*, s. 20. O założeniu cmentarza na Galgenbergu pisze G. Beckmann, *Geschichte der Stadt Guttstadt*, Guttstadt 1929, s. 78. Felix Halpern w swojej książce być może specjalnie ten fakt pomija, gdyż miejsca takie jak „góry szubieniczne” były w swoim założeniu nieczyste i tym samym miały pozostawać niezagospodarowane..

80 F. Halpern, *op. cit.*, s. 26. Tam też fotografia wnętrza synagogi. Na temat działalności stowarzyszenia Chewra Kadisha: J. Rajchman, *Zapomniana społeczność – Żydzi Prus Wschodnich*, „Borussia. Kultura – Historia – Literatura”, nr 35 (2004), s. 153–161.

81 A. Sommerfeld, *Juden im Ermland – Ihr Schicksal...*, s. 100.

82 <http://www.sztetl.org.pl/pl/city/dobre-miasto> (dostęp: 8 III 2016 r.).

83 Por. dokumenty: Synagogengemeinde Soldau, Archiwum Państwowe w Olsztynie (dalej: APO), sygn. 19c.

84 F. Skibicki, *Działdowo na starej pocztówce*, Działdowo 2010, s. 121.

85 F. Gause, *Geschichte des Amtes und der Stadt Soldau*, Marburg/Lahn 1958, s. 196–198.

O ile handlujący Żydzi pojawiali się jeszcze wraz z wojskami napoleońskimi, o tyle faktyczny początek osiedlania się ich w Działdowie przypada na okres po 1812 r. W 1843 r. zanotowano w mieście 53 Żydów. W 1847 r. powstała gmina wyznaniowa, która początkowo używała prywatnej kwatery jako domu modlitwy, od 1865 r. za roczny czynsz 15 talarów wydzierżawili na tę potrzebę dawną kaplicę zamkową, by wreszcie w 1874 r. dzięki wsparciu lokalnego kupca Isidora Butowa wybudować synagogę⁸⁶.

W 1939 r., po zajęciu przez Niemców polskiego podówczas Działdowa, utworzono obóz karny, w którym wśród więźniów byli również Żydzi deportowani z różnych części Polski. Wówczas też miejscowy cmentarz żydowski został przez władze okupacyjne odebrany lokalnej gminie⁸⁷. W okresie okupacji na cmentarzu tym chowano osoby innych narodowości, także osoby zmarłe i zamordowane w znajdującym się w mieście obozie⁸⁸. Szczątki niektórych z nich ekshumowano i przeniesiono na cmentarz komunalny.

Obecnie na cmentarzu można rozpoznać 30 mogił, część w postaci betonowych fundamentów grobów, oraz 3 nagrobki – najstarszy z 1868 r.⁸⁹ Nekropolia jest ogrodzona. Nad furtką umieszczona jest tablica z Gwiazdą Dawida i napisem „Cmentarz żydowski”.

Do dziś przy ul. Jagiełły 13 zachował się także budynek synagogi, choć utracił on już swoją dawną formę architektoniczną. Podczas okupacji Niemcy po przebudowie urządzili w jej wnętrzu kino, które funkcjonowało również po 1945 r. jako kino Apollo. Obecnie mieści się w niej dom handlowy⁹⁰.

10. Elbląg – Elbing (miasto, pow. Elbląg)

Cmentarz żydowski w Elblągu powstał w 1811/1813 r. przy zbiegu obecnych ulic Browarnej i Brzeskiej, kiedy to miasto zamieszkiwały już 33 rodziny żydowskie. Przy cmentarzu znajdował się także dom przedpogrzebowy. Wcześniej, zanim założono w mieście cmentarz, mieszkający w Elblągu Żydzi grzebali swoich zmarłych na cmentarzu żydowskim w Powodowie (Powuden)⁹¹, który istniał już w XVII w.

Tradycja obecności Żydów w mieście sięgała jednakże już co najmniej XVII w., gdyż z roku 1677 znana jest decyzja rady miejskiej Elbląga, na mocy której po rozpatrzeniu skargi cechu kramarzy zakazywano handlu Żydom oraz innym nieuprzywilejowanym domokrażcom⁹². Informacje o tymczasowo przebywających w mieście Żydach

86 *Ibidem*, s. 199; E. Bergman, J. Jagielski, *op. cit.*, s. 41.

87 K. Bielawski, *Działdowo*, <http://www.kirkuty.xip.pl/dzialdowo.htm> (dostęp: 8 III 2016 r.).

88 H. Kowalska, *Okupacja*, [w:] *Działdowo. Z dziejów miasta i powiatu*, red. W. Korycka, Olsztyn 1966, s. 233–234.

89 <http://www.sztetl.org.pl/pl/city/dzialdowo> (dostęp: 8 III 2016 r.).

90 L. Nyga, W. Wólkowski, *Na jagiełlowym szlaku. Przewodnik po powiecie działdowskim*, Działdowo 2006, s. 12.

91 S. Neufeld, *Geschichte der jüdischen Gemeinde in Elbing*, „Zeitschrift für die Geschichte der Juden”, R. 2 (1/1965), s. 5–6. Od 1697 do co najmniej 1701 r. na szlacheckim dworze w Powodowie w starostwie pańskim mieszkał Żyd Josef Samuel z żoną i dzieckiem. Zajmował się on sprzedażą płótna w okolicznych miasteczkach oraz skupem krowich i baranich skór, zob. *Der Preussische Staat und die Juden*, t. 1: *Die Zeit des Grossen Kurfürsten und Friedrich I*, red. S. Stern, Tübingen 1962, s. 442.

92 APG, sygn. 368/III 143.

posiadamy także z lat 1773–1790⁹³. To właśnie ze względu na częstą obecność wyznawców judaizmu na targach i jarmarkach oraz przebywających na dłużej w celach handlowych, zezwolono w 1783 r. na stałe zamieszkać Mosesowi Simonowi, który będąc kucharzem koszernym przygotowywał posiłki swoim współwyznawcom. Jemu też w 1800 r. magistrat wystawił zezwolenie na prowadzenie handlu⁹⁴. W jego domu odbywały się uroczystości i modlitwy do czasu aż w 1824 r. wybudowano synagogę. W 1812 r. gmina liczyła już 33 rodziny, w 1818 r. mieszkało w mieście 255 Żydów, co stanowiło 1,3% ogółu mieszkańców, w 1852 r. żyło w Elblągu 476 Żydów, największa ich liczba została zanotowana w 1871 r. – 549 osób. Z czasem liczba ta zaczęła maleć, by w 1905 r. obniżyć się do 445 osób, a w 1928 r. nieco się podnieść do 462.

W okresie nazistowskim z 367 obywateli żydowskich zamieszkujących miasto w 1933 r., w 1939 r. pozostało zaledwie 53, wszyscy z nich albo zdążyli wyemigrować w późniejszych miesiącach, albo też zostali deportowani do obozów. W listopadzie 1942 r. mowa jest jedynie o siedmiu Żydach, którzy najpewniej pozostawali w związkach małżeńskich z tzw. aryjczykami⁹⁵. Prześladowania lokalnych Żydów miały tu miejsce jeszcze przed 1933 r., w nocy z 31 lipca na 1 sierpnia 1932 r. i związane były ogólnie z prześladowaniami socjalistów i komunistów. W Elblągu doszło do morderstwa jednego z działaczy partii robotniczej. W grudniu tego samego roku lokalni działacze NSDAP zorganizowali wiec mający na celu bojkot „drobnych handlarzy żydowskich” sympatyzujących z ruchem proletariackim. Działania te nasiliły się w latach kolejnych⁹⁶.

Cmentarz zniszczono podczas „nocy kryształowej”, jednakże w swojej formie zachował się do okresu powojennego. Macewy, które ocalały po 1945 r., zostały bez wiedzy władz miasta w latach 60. i 70. XX w. wykorzystane do utwardzenia placu przed zbudowanym po wschodniej stronie cmentarza budynkiem firmy Hydroster. Odkryto je ponownie w 1990 r., część połamanych fragmentów macew znalazła się na terenie magazynów Nadleśnictwa Elbląg w podmiejskiej Bażantarni⁹⁷. Obecnie teren cmentarza stanowi park, na którym nie zachowały się ślady nagrobków. O jego dawnym przeznaczeniu informuje natomiast umieszczona w 2011 r. tablica pamiątkowa z napisami polskim i hebrajskim: „PAMIĘCI ŻYDÓW ELBLĄGA. Dawny cmentarz 1812–1945”.

93 APG, sygn. 373/72.

94 C.E. Rhode, *Der Elbinger Kreis in topographischer, historischer und statistischer Hinsicht. Nebst 7 Karten auf 2 Blättern*, Danzig 1871, s. 395.

95 *The Encyclopedia of Jewish Life...*, s. 359.

96 M. Wildt, *op. cit.*, s. 67, 111, 126–127.

97 L. Słodownik, *Zarys dziejów Gminy Żydowskiej w Elblągu*, „Magazyn Elbląski”, nr 12 (2009), s. 14.

11. Ełk – Lyck (pow. ełcki, gm. Ełk)

Żydzi w Ełku pojawiali się już w XV w. jako kupcy z Polski oraz Litwy. Litewskimi Żydami byli Jaczko i Szchanden, którzy otrzymali w maju 1451 r. z rąk wielkiego mistrza pozwolenie na handel w Ełku. Było to konieczne, gdyż wcześniej – w 1447 r. – jacyś Żydzi z Grodna utracili sukna, które skonfiskował im ełcki prokurator⁹⁸. W początkach XVIII w. Żydzi są już obecni na obszarze amtu (urzędu starościńskiego)⁹⁹ oraz w mieście, a w 1715 r. zakładają już liczącą 29 osób gminę¹⁰⁰. W 1840 r. mieszkało ich około 30, a w 1871 r. już 285. Ełk stanowił silny ośrodek żydowskiej inteligencji syjonistyczno-postępowej, którego głosem był ukazujący się tu od 1856 r. hebrajskojęzyczny tygodnik „Ha-Magid” oraz periodyk „Gan Schannschuim”.

Synagogę wybudowano w latach 1848–1851 w stylu neogotyckim przy dawnej Bahnhof/Hindenburgstraße (dziś ul. Armii Krajowej). Ten niezwykle piękny budynek został częściowo zniszczony podczas działań wojennych w 1914–1915 r. W 1938 r. podpalono go podczas „nocy kryształowej” i przez lata pozostawał w ruinie¹⁰¹. Po 1945 r. budynek synagogi, podobnie jak sąsiednie domy, rozebrano. Współcześnie na tym miejscu znajduje się Skwer Ześlańców Sybiru.

Cmentarz założono w 1837 r. na przedmieściach, w pobliżu góry zwanej „Jerusalemberg” (zob. → Dąbrówno). Otoczony był murem ceglany, który został częściowo zniszczony podczas działań w sierpniu 1914 r. Wówczas też pochowano na nim kilku żołnierzy rosyjskich wyznania mojżeszowego¹⁰², choć, jak widać na jednej z okolicznościowych wojennych kartek pocztowych, chowano tu także żołnierzy chrześcijan – być może prawosławnych. Cmentarz zdewastowano podczas „nocy kryształowej”. Jeszcze w latach 60. XX w. jego teren był zarośnięty i znajdowało się tam przynajmniej kilka macew i grobów. W pobliżu usytuowany był budynek – być może dom przedpogrzebowy. W kolejnych latach teren ten został zniwelowany i ostatecznie zabudowany. Na jego miejscu powstał pl. Jana Pawła II, który częściowo pokrywa się z terenem dawnego kirkutu. W 2004 r. Związek Gmin Żydowskich upomniął się o przekazanie fragmentu placu o powierzchni około 1800 m². Do 2016 r. po negatywnej odpowiedzi gminy miejskiej w Ełku nie wnoszono żadnych roszczeń.

Wspomnienia na temat cmentarza żydowskiego znajdują się w zbiorach historii mówionej Muzeum Historycznego w Ełku. Według informacji Jarosława Kamińskiego na cmentarzu w latach 60. XX w. widoczne były jeszcze fragmenty ceglano-ogrodzenia, a wewnątrz niego kilka tablic i nagrobków z napisami hebrajskimi,

98 A. Kossert, *Mazury. Zapomniane południe Prus Wschodnich*, Warszawa 2004, s. 133.

99 W latach 1704–1706 Żydzi występują jako karczmarze w Pisanicy, Ostrokole, Mewendorf, zob. *Der Preussische Staat...*, t. 1, s. 463.

100 A. Kossert, *Zur Geschichte der jüdischen Gemeinde im Kreis Lyck*, „Hagen-Lycker Brief”, nr 58 (2000), s. 56.

101 *The Encyclopedia of Jewish Life...*, t. 2: K-Sered, red. S. Spector, New York 2001, s. 776.

102 A. Kossert, *Zur Geschichte...*, s. 61.

które „pobite były już przez Niemców”. Kiedy w późniejszym czasie doszło do ostatecznej likwidacji cmentarza pozostawiono przylegający do niego budynek domu przedpogrzebowego¹⁰³.

12. Fijewo – Fiewo (pow. iławski, gm. Lubawa)

Cmentarz w Fijewie należał w XIX w. do gminy lubawskiej. Powstał już być może w końcu XVIII w. i wiązał się z obecnością silnej gminy żydowskiej w Lubawie i kilku Żydów w samym Fijewie (w 1788 r. zezwolono na prowadzenie we wsi żydowskiej apteki). Cmentarz ulokowany był na wzniesieniu 180,9 m n.p.m., tzw. Fijewskiej Górce, znajdującym się między Lubawą a Fijewem (1,5 km na północny wschód od wsi), przy obecnej ul. Polnej. Dawniej wzgórze nazywano Figeherberge (1892) lub Juden-Berg (1912)¹⁰⁴. Przed 1860 r. cmentarz był już przepelniony, dlatego gmina wykupiła nowy plac w samej Lubawie (zob. dalej → Lubawa). W celu ochrony przed dewastacją stary cmentarz otoczono murem o wysokości 1,5 m z żelazną bramą wejściową. W momencie zamknięcia cmentarza znajdowało się na nim 50 grobów z nagrobkami z kamienia polnego, 3 otoczone były żelaznymi ogrodzeniami¹⁰⁵.

Obecnie cmentarz jest dość dobrze zachowany. Przetrwały relikty muru na poziomie fundamentu oraz 7 grobów, w tym 5 z granitowymi macewami wykonanymi z surowego kamienia polnego (analogie dla → Janowo). Niestety tylko 3 spośród nich nadal stoją na swoim miejscu: jedna z nich jest rozbita, dwie zaś są przewrócone – w tym jedna inskrypcją do ziemi. Zachowane macewy są bardzo proste w swojej formie, znajdują się na nich wyłącznie hebrajskie napisy i nie posiadają żadnych zdobień. Na cmentarzu widoczne są ślady zniszczeń, których według relacji świadków (wywiady własne z 12 lipca 2015 r.) dokonano we wrześniu 1939 r. po wkroczeniu do Lubawy oddziałów niemieckich. W latach następnych postępowała dewastacja, rozebrano okalający cmentarz mur. Obszar dawnego cmentarza wynosi około 0,2 ha.

Fot. 3. Macewa na cmentarzu żydowskim w Fijewie, fot. S. Szczepański

103 <http://mhe-elk.pl/?cmentarze-w-elku,86> (dostęp: 8 III 2016 r.).

104 G. Liek, *Die Stadt Löbau in Westpreussen mit Berücksichtigung des Landes Löbau*, Marienwerder 1892, s. 505; Messtischblatt 1:25 000 Prontnikau, nr 2584 (1912 r.).

105 G. Liek, *op. cit.*, s. 505; E. von Bonin, *Statliche Beschreibung des Kreises Loebau*, Löbau Westpr. 1889, s. 144; J. Łukasiewicz, *Cmentarze żydowskie*, Wrocław 1995, s. 139.

13. Frombork – Frauenburg (pow. braniewski, gm. Frombork)

Żydzi we Fromborku poświadczeni są w początku XIX w., choć niewykluczone, że korzystali już wcześniej z przywilejów handlowych wystawianych przez biskupów i kapitułę. W 1817 r. wykupili oni niewielką działkę na przedmieściach, przy dawnej Hinzmannstraße (dziś ul. Sanatoryjna) w celu założenia cmentarza. W 1847 r. posiadali własny dom modlitwy, później synagogę. Przez cały okres funkcjonowania gminy była ona nieliczna i nie przekraczała 1,21% ogółu mieszkańców miasta. W 1843 r. mieszkało tu 26 Żydów – w tym zaledwie dwoje dzieci¹⁰⁶. W 1846 r. zanotowano liczbę 28 Żydów, w 1849 r. było ich już tylko 16. W 1871 r. osiągnęli maksymalną liczbę 31 osób. Później liczba ich sukcesywnie się zmniejszała. W 1925 r. żyło tu już tylko 6 osób, a w 1938 r. – 3 osoby¹⁰⁷.

Jeszcze w końcu XIX stulecia fromborską gminę synagogałną rozwiązano i połączono z prężniejszą gminą w Braniewie. Budynek jednak nadal należał do ludności żydowskiej. W 1938 r. został podpalony i zburzony¹⁰⁸. Nie mamy pewności co do losów cmentarza. Obecnie teren ten jest pozbawiony czytelnych śladów nagrobków.

14. Giżycko – Lötzen (pow. giżycki, gm. Giżycko)

Żydzi, którzy otrzymali zezwolenie na stałe zamieszkiwanie w mieście, pojawiają się w źródłach w 1813 i 1814 r. Byli to Hirsch Pinkus Pinke, który przybył tu jako pierwszy, a rok po nim przyjechał Zachariasz Klein, który wcześniej mieszkał w Kętrzynie. Gmina szybko zaczynała się rozrastać. W 1847 r. mieszkało tu 10 rodzin liczących łącznie 32 osoby, w 1857 r. mowa jest o 77 Żydach, a w 1873 r. zamieszkiwało ich tu 172 osoby. Ostatecznie pod koniec wieku XIX (1895 r.) statystyki mówią o 137 Żydach. Trudnili się oni głównie handlem, ale posiadali również karczmy, niewielkie zakłady i warsztaty, jak np. zakład wyrobów metalowych i warsztat zegarmistrzowski. Pełnili też funkcje sędziów starościńskich, prawników i lekarzy¹⁰⁹.

W 1880 r. Joseph Blume podarował gminie żydowskiej parcelę przy ówczesnej Boyenstraße (obecnie ul. Adama Mickiewicza), na której wzniesiono synagogę, obok znajdował się budynek mykwy. Od czasu, kiedy zaczęli osiedlać się w mieście Żydzi funkcjonował także cmentarz. Pierwszy założono przy dawnej ul. Ełckiej (Lyckersstraße), za domem nr 16, w pobliżu wiatraka¹¹⁰. Najprawdopodobniej zajmował on część piaszczystego pagórka, gdzie na początku XVIII w. grzebano zadżumionych.

106 *Die Juden und die jüdischen Gemeinden Preussens in amtlichen Enquêtes des Vormärz*, t. 1: *Enquête des Ministeriums des Innern und der Polizei über die Rechtsverhältnisse der Juden in den preußischen Provinzen 1842–1843*, red. M. Jehle, München 1998, s. 720, 725.

107 A. Sommerfeld, *Juden im Ermland – Ihr Schicksal...*, s. 84.

108 *Ibidem*.

109 *The Encyclopedia of Jewish Life...*, t. 2, s. 745; J. Sekta, *op. cit.*, s. 37–44.

110 R. Petong, *Lec sprzed półwiecza*, [w:] *Z dziejów Leca (Giżycka). Wybór szkiców i źródeł*, wstęp i oprac. G. Białuński, G. Jasiński, R. Tomkiewicz, teksty z j. niem. przeł. M. Szymańska-Jasińska, Olsztyn 1998, s. 74.

Około 1860 r., przy północnym skraju ówczesnego cmentarza ewangelickiego (u zbiegu obecnych ulic Smętka i I Dywizji im. T. Kościuszki), zorganizowano miejsce pod nowy cmentarz żydowski.

W sierpniu 1932 r. dokonano tu morderstwa na żydowskim działaczu socjalistycznym¹¹¹. Podczas „nocy kryształowej” przez Giżycko przetoczyła się kolejna fala przemocy. Podpalono synagogę oraz zniszczono cmentarze. Synagogę rozebrano, cmentarze natomiast zostały zamknięte, choć w 1939 r. mieszkało tu jeszcze dwudziestu Żydów. Część z nich wyjechała, resztę deportowano do obozów. Do 1944 r. w mieście przebywała jeszcze jedna Żydówka – panna Gruczynski, bohaterka z czasów wojny 1914–1918¹¹².

Po synagodze i nekropoliach nie zachowały się żadne ślady. Jeszcze w latach 50. XX w. na cmentarzu przy ul. Smętka/I Dywizji im. T. Kościuszki (tzw. nowym cmentarzu) znajdowały się pojedyncze porozrzucane macewy, do 1998 r. przetrwał fragment macewy z grobu Simona Engla (1841–1924)¹¹³. Obecnie teren ten pełni funkcję parku.

15. Gołdap – Goldap (pow. gołdapski, gm. Gołdap)

W Gołdapi, podobnie jak i w większości pruskich miast, początki osadnictwa żydowskiego wiążą się z wydaniem w 1812 r. edyktu zezwalającego na swobodne osiedlanie się starozakonnych. Niemniej wiadome jest, że już wcześniej pojawiali się tu kupcy żydowscy, którzy konkurując z lokalnymi chrześcijańskimi handlarzami według przedstawianych skarg szkodzić mieli ich interesom. Przykładem takim może być przedłożona w 1670 r. przez stany pruskie skarga o tym, że handlujący m.in. w Gołdapi, ale też innych miastach Żydzi przynoszą miejscowym kupcom znaczne straty¹¹⁴. Według danych statystycznych w 1843 r. zamieszkiwało tu 60 Żydów, w 1880 r. – 84, w 1905 r. – 58, w 1933 r. – 48, a w maju 1939 r. – 19¹¹⁵.

Na początku lat 20. XIX w. Żydzi posiadali w mieście synagogę przy ówczesnej Schulstraße (obecnie ul. Szkolna) oraz cmentarz przy ówczesnej Darkehmer Chaussee (dzisiejszej ul. Cmentarnej). Z czasem na cmentarzu zabrakło miejsc na nowe pochówki. Znajdowało się tu około 70 mogił w 8 rzędach po mniej więcej 9 grobów w każdym¹¹⁶. W pierwszej dekadzie XX w. w odległości około 200 m od starego cmentarza, między Darkehmer Chaussee a torem kolejowym, wydzielono działkę pod nowy kirkut. Działka o wielkości blisko 0,1 ha sąsiadowała od południa z fabryką cementu, od zachodu z cmentarzem ewangelickim. Cmentarz otoczono murem z betonowych kształtek.

111 M. Wildt, *op. cit.*, s. 67.

112 R. Kabus, *op. cit.*, s. 168; J. Sekta, *Zagłada Żydów leckich (giżyckich) w czasie II wojny światowej*, „Mazovia. Pismo poświęcone dziejom Mazur”, t. 10 (2007), s. 29–36.

113 J.M. Łapo, *Giżycko*, <http://www.sztetl.org.pl/pl/city/gizycko/> (dostęp: 8 III 2016 r.).

114 J. Wijaczka, *op. cit.*, s. 8.

115 *The Encyclopedia of Jewish Life...*, t. 1, s. 439.

116 J. Kopciał, *Wiek XIX i XX (do 1945 roku)*, [w:] *Gołdap i okolice*, red. J. Kopciał, Suwałki 1995, s. 77; J.M. Łapo, *Gołdap*, <http://www.sztetl.org.pl/pl/city/goldap/> (dostęp: 8 III 2016 r.).

Do czasów nam obecnych nie zachowała się synagoga, która spłonęła podczas „nocy kryształowej”, a następnie została rozebrana. O jej istnieniu przypomina głaz pamiątkowy ustawiony w 2001 r. u zbiegu ulic Szkolnej i Armii Krajowej z napisami w języku polskim, hebrajskim, angielskim i niemieckim o treści: „Pamięci członków wspólnoty żydowskiej w Gołdapi, / ofiar nazizmu w latach 1933–1945. / Obelisk wzniesiono na miejscu synagogi / spalonej przez nazistów w czasie Nocy Kryształowej / 9/10 listopada 1938 roku”.

Mimo zniszczeń w listopadzie 1938 r. relikty cmentarzy są nadal dość dobrze widoczne. Szczególnie dobrze utrzymany jest „stary cmentarz”, na którym znajduje się 11 macew w dobrym stanie, 8 macew – częściowo zachowanych, fragmenty kolejnych 4 macew, 3 tumbry wraz z podstawami macew oraz około 9 podstaw macew¹¹⁷. W tym nagrobki związane z rodzinami Lehmannów – tu szczególnie interesujący nagrobek Juliusa Lehmana (1843–1880) w formie smukłej kolumny, Levinów, Rosettensteinów, Silbersteinów i Süsskindów. Najstarsza zachowana macewa pochodzi z 1860 r., najmłodsza znajduje się nad grobem Maxa Süsskinda (hebr. Mordechaja syna Cwi), zmarłego 12 sierpnia 1907 r. Część nagrobków posiada bogate zdobienia złożone z wyobrażeń gałązek winorośli i kiści winogron, dębowych liści, gałązek i żołądzi.

Fot. 4. Cmentarz żydowski w Gołdapi, fot. S. Szczepański

Cmentarz w 1989 r. został z inicjatywy władz miasta uporządkowany, od 1995 r. znajduje się w rejestrze zabytków (nr A-1026/S). W 2001 r. odnowiono go, o czym informuje zamieszczona przy wejściu tablica pamiątkowa z Gwiazdą Dawida: „CMENTARZ ŻYDOWSKI / ODNOWIONY W 2001 R. / PRZEZ / – SAMORZĄD GOŁDAPI / – PARTNERSKIE MIASTO / GIVAT SHMUEL W IZRAELU/ – FUNDACJĘ RODZINY NISSENBAUMÓW”. W 2008 r., w ramach programu edukacyjnego „Przywróćmy Pamięć”, realizowanego przez Fundację Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego, uczniowie Specjalnego Ośrodka Szkolno-Wychowawczego podjęli się opieki nad nekropolią.

117 Według inwentaryzacji J.M. Łapo, zob. <http://www.sztetl.org.pl/pl/city/goldap/> (dostęp: 8 III 2016 r.).

Na obszarze „nowego cmentarza” przy ul. Cmentarnej zachowały się jedynie pojedyncze tumbry oraz podstawy około dwudziestu macew. Z pierwotnego muru betonowego zachowały się niewielkie ślady w postaci fundamentów ogrodzenia, słupków i reliktów zwieńczenia słupów bramnych.

16. Górowo Iławeckie – Landsberg (pow. braniewski, gm. Górowo Iławeckie)

Żydzi w Górowie Iławeckim na stałe osiedlili się już w początkach lat 20. XIX stulecia, choć w 1843 r. mieszkało tu zaledwie dwóch Żydów, to w połowie wieku naliczono już około 200 osób, po czym liczba ich zaczynała się zmniejszać. W 1890 r. mieszkało tu 60 Żydów. Wówczas posiadali oni już własną synagogę – wybudowaną w 1865 r. i cmentarz, który znajdował się poza miastem, przy drodze na Paustryty (przy dzisiejszej ul. Sikorskiego 17). W czasie „nocy kryształowej” cmentarz i synagoga zostały zniszczone. Do dziś pozostały tylko reliktory cmentarza, a synagogę pod koniec lat 30. XX w. rozebrano¹¹⁸. Podczas II wojny światowej częściowo rozebrano także cmentarz. Niemcy zbierać mieli z niego macewy i wyłożyć nimi chodnik przy obecnej ul. Mickiewicza¹¹⁹.

Pozostałości cmentarza są objęte ochroną konserwatorską (wpis do rejestru zabytków z 20 lutego 1986 r. pod numerem A-3669/0). Cmentarz jest uporządkowany i oczyszczony. W 2006 r. w ramach projektu „Duszom zapomnianym”, dofinansowanego w konkursie „Kultura bliska 2006. Chrońmy dziedzictwo kulturowe”, przeprowadzonym przez Fundację Wspomagania Wsi, obszar kirkutu otoczono drewnianym płotem z bramą wejściową, nad którą znajduje się Gwiazda Dawida. Przy cmentarzu postawiono kamienną tablicę z Gwiazdą Dawida i napisem w językach polskim i angielskim: „CMENTARZ ŻYDOWSKI / W GÓROWIE IŁAWECKIM”. Na placu o powierzchni około 0,1 ha znajdują się pozostałości 21 nagrobków z napisami w językach niemieckim i hebrajskim, w tym 11 macew wykonanych z piaskowca, 9 tumb oraz 3 podstawy pod macewy.

17. Iława – Deutsch-Eylau (pow. iławski, gm. Iława)

Zachowane źródła świadczą, że Żydzi w Iławie pojawiali się już w 1714 r. Aby prowadzić handel, musieli jednak posiadać zezwolenie władz starościńskich lub miejskich, Żydów nieposiadających takowego zezwolenia usuwano, a także karano tych, którzy ich przetrzymują¹²⁰. Zezwolenie na przebywanie w mieście otrzymali w 1717 r. ubodzy żydowscy rękodzielnicy wykonujący potrzebne wówczas zawody krawca, szklarza, rzeźnika¹²¹. Niewątpliwie mogło to wpłynąć na pojawienie się Żydów w mieście, gdyż w 1722 r. zamieszkiwało tu aż 15 rodzin zajmujących się handlem jedwabiem,

118 *The Encyclopedia of Jewish Life...*, t. 2, s. 407.

119 J.M. Łapo, *Górowo Iławeckie*, <http://www.sztetl.org.pl/pl/city/gorowo-ilaweckie/> (dostęp: 8 III 2016 r.).

120 APO, sygn. 385/415.

121 *Der Preussische Staat...*, t. 2, s. 161.

bielizną, prześcieradłami, futrami i skórą¹²². Jak wykazują akta sądowe starostwa szymbarskiego, zdarzało się, że Żydzi mimo posiadania listów ochronnych oraz zezwoleń na handel stawali się ofiarami agresji, kradzieży i oszustw ze strony mieszkańców okolic Iławy¹²³.

Po 1812 r. liczba Żydów zaczęła rosnąć. W 1843 r. mieszkało tu 146 przedstawicieli ich narodu, z czego tylko czterech nie posiadało pełni praw mieszczańskich¹²⁴, w 1849 r. – 171, 1889 r. – 140, 1890 r. – 134, 1895 r. – 138, 1905 r. – 100, 1925 r. – 110¹²⁵. W 1809 r. nie było jeszcze synagogi, gdyż nabożeństwa odprawiano w pomieszczeniu szkoły wyznaniowej¹²⁶. Synagoga pojawiła się jednak już w XIX w., stała ona w północno-wschodniej części starego miasta, przy ówczesnej Magazinstraße (obecnie ulica nieistniejąca ze względu na zniszczenie zabudowy starego miasta). Przy dawnej Bischofswerderstraße (dziś ul. Biskupska) na wzgórzu znajdował się cmentarz żydowski o powierzchni około 0,22 ha.

O ile w 1932 r. mieszkało tu jeszcze 110 Żydów, o tyle już według spisu ludnościowego z 1936 mieszkało zaledwie 37 Żydów, z czego prawie wszyscy niebawem wyjechali. W 1936 r. zlikwidowano gminę żydowską, a 16 kwietnia tr. zlicytowano synagogę za kwotę 9 tys. marek Wilhelmowi Kerberowi, właścicielowi hurtowni piwa, który przeznaczył ją na magazyn¹²⁷. Część jej wyposażenia iławscy Żydzi przekazali do Zeven w Dolnej Saksonii, gdzie trafiła w lutym 1937 r.¹²⁸ Jako że budynek synagogi nie należał już do Żydów, i że wykorzystywano go do celów gospodarczych, nie został zniszczony podczas „nocy kryształowej”¹²⁹. Prawdopodobnie ucierpiał wówczas cmentarz. Przed wybuchem wojny według spisu z 17 maja 1939 r. w Iławie mieszkało już tylko ośmiu Żydów i sześciu „mieszkańców”¹³⁰.

122 Mimo wydania pozwoleń starano się, aby liczba Żydów nie wzrosła w mieście zbyt radykalnie, zatem ograniczano ich coraz to kolejnymi rozporządzeniami. Dokument wystawiony przez władze miasta 11 VI 1732 r. zabraniał kupowania wełny od przybywających do miasta polskich Żydów, gdyż ci jako szelmy („Schelme”) oszukują skarb królewski i miasto na podatkach. Żydzi musieli wносить specjalną opłatę za prawo osiedlenia się. Także chcąc zawrzeć związek małżeński z osobą zamieszkującą miasto konieczne było uzyskanie zgody władz i zapłacenie podatku, który w 1733 r. wynosił 10 talarów. K.J. Kaufmann, *Geschichte der Stadt Deutsch Eylau...*, s. 144–145. Na temat gminy żydowskiej w Iławie zob. S. Szczepański, *Mieszkańcy Iławy na tle dziejów miasta (do 1945 r.)*, [w:] *Iława 1305–2005. Siedemset lat dziejów*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2006, s. 57–71.

123 APO, sygn. 385/1170: skarga Michaela Abrahama na to, że skradziono mu konia (1752 r.); APO, sygn. 385/1189: skarga żydowskiego kupca na to, że kiedy przebywał w karczmie w Szymbarku, okradziono mu wóz (1769 r.); APO, sygn. 385/1191: skarga Żyda Schmerla Zaddka na chłopów ze Stradomna, którzy podczas jego przejazdu dokonali rabunku oraz zniszczeń towarów wiezionych przez niego na targ (1770–1771).

124 *Die Juden und die jüdischen Gemeinden...*, s. 127.

125 *Deutsches Städtebuch...*, s. 40.

126 K.J. Kaufmann, *Geschichte der Stadt Deutsch Eylau...*, s. 146.

127 „Westpreußische Zeitung”, z 16 IV 1936 r.

128 Zob. przyp. 4.

129 *The Encyclopedia of Jewish Life...*, t. 1, s. 307.

130 *Statistik des Deutschen Reichs*, t. 552: *Volks-, Berufs- und Betriebszählung vom 17. Mai 1939*, z. 4: *Die Juden und jüdischen Mischlinge im Deutschen Reich*, Berlin 1944.

Synagogę zniszczono zapewne podczas opuszczania miasta przez Rosjan, w lutym 1945 r., kiedy to dokonano systematycznej dewastacji starego miasta poprzez podpalanie i wyburzanie strzałami z czołgów istniejących jeszcze w stanie nie naruszonym budynków. Cmentarz po 1945 r. popadał w ruinę. Znajdował się przy nim niewielki budynek (w latach 60. XX w. zamieszkiwany) – najpewniej pełniący wcześniej funkcję domu przedpogrzebowego i domu dozorczy cmentarza. Do połowy lat 70. XX w. na cmentarzu znajdowały się jeszcze nagrobki z macewami, niektóre z grobów posiadały metalowe ogrodzenia. Na przełomie 1975 i 1976 r. wzgórze, na którym znajdowała się nekropolia, całkowicie rozebrano w celu poszerzenia tartaku i budowy parkingu. Przez dłuższy czas po okolicy walały się rozrzucone macewy, niektóre z nich użyto do wyłożenia błotnistego nabrzeża Małego Jezioraka od strony ul. Mickiewicza. Część kości z cmentarza została wraz z ziemią wrzucona do niewielkiego bagienka położonego zaraz za stadionem, część ziemi użyto do budowy trybun dla kibiców. Dziś na miejscu cmentarza znajduje się kryta pływalnia miejska.

Likwidację cmentarza tak wspomina Feliks Rochowicz:

Osobiście pamiętam wzgórze z lewej strony [ul. Biskupskiej]. Na skraju skarpy wisiał rozlatujący się stary poniemiecki domek, który zawalił się, kiedy spycharki DOMAR rozparcelowały całe wzgórze i wywiozły wraz z kośćmi i ziemią cmentarną na restaurowany stary niemiecki stadion, dziś IKS Jezioraka. Wiedzieliśmy, że tam na wzgórzu pomiędzy starodrzewem cmentarza były groby, które dało się zaobserwować od strony drogi, zmierzającej w kierunku Wikielca, Karasia i Biskupca Pomorskiego. Nie wiedzieliśmy jednak, że to cmentarz żydowski. Byłem świadkiem już w latach 1975–78 wywozu ziemi cmentarnej ze skarpy pod obecne trybuny, na których zamontowano krzeselka. Widziałem, jak spycharka wysypywała ziemię wraz z zachowanym szkieletem ludzkim. Dla mnie było to przerażające¹³¹.

18. Janowo (pow. nidzicki, gm. Janowo)

Najwcześniejsze informacje dotyczące osiedlonych w Janowie Żydów sięgają XVII–XVIII w. Najpewniej z XVIII stulecia pochodzi również zachowany do dziś w Janowie cmentarz żydowski. Janowo przez długi okres było miastem (prawa miejskie utraciło w 1869 r. za udział w powstaniu styczniowym) zamieszkałym przez dużą grupę ludności żydowskiej. Pod koniec XVIII w. mieszkało tu 110 Żydów, według spisu z 1862 r. w miasteczku zamieszkiwało 1616 osób, w tym 976 katolików (Polaków), 11 ewangelików i aż 629 Żydów, którzy oprócz cmentarza posiadali też własną synagogę¹³².

131 S. Szczepański, Ilawa, <http://www.kirkuty.xip.pl/ilawa.htm> (dostęp: 08 III 2016 r.).

132 *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, wyd. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 3, Warszawa 1882, s. 433; E. Martuszeński, *Dzieje wsi*, [w:] *Nidzica. Z dziejów miasta i okolic*, Olsztyn 1976, s. 114; J. Wijaczka, *Dzieje wsi do końca XVIII wieku*, [w:] *Historia Nidzicy i okolic*, red. W. Rezmer, Nidzica 2012, s. 177.

Cmentarz znajduje się przy ul. Działowej, na działce o powierzchni około 0,25 ha, otoczonej prowizorycznym ogrodzeniem z drutem kolczastym (w celu ochrony przed pasącymi się w pobliżu zwierzętami). Do czasów obecnych zachowało się na powierzchni kilkanaście macew wykonanych z granitu (analogiczne mieszczą się w Fijewie → Fijewo). Na wszystkich umieszczono napisy w języku hebrajskim. Większość z nich datować można na XIX–XX w. Przed cmentarzem znajduje się tabliczka z napisem i Gwiazdą Dawida: „CMENTARZ WYZNANIA / MOJŻESZOWEGO / w Janowie”¹³³.

19. Jeziorany – Seeburg (pow. olsztyński, gm. Jeziorany)

W Jezioranach Żydzi pojawiali się od początku XIX w. Nie posiadając jednak zezwolenia na handel, byli stąd usuwani. Znany jest taki przypadek z 1808 r. Stałe osadnictwo zanotowane jest dopiero od 1812 r.¹³⁴ W 1816 r. statystyki mówią o 67 mieszkających w mieście Żydach. Liczba ta utrzymywała się w kolejnych latach, by nieznacznie wzrosnąć w 1849 r., kiedy zanotowano tu 80 przedstawicieli narodowości żydowskiej, co stanowiło niewiele ponad 3,5% ogółu mieszkańców. Od tego czasu liczba ludności powoli się zmniejszała, by na początku XX w. osiągnąć liczbę 26 osób¹³⁵.

Początkowo liczna gmina musiała posiadać swój cmentarz, który założono na początku XIX w. przy ówczesnej Heilsbergerstraße (obecnie ul. Kopernika) oraz synagogę przy Wallstraße 5 (dziś ul. Krzywa)¹³⁶. Synagogę przed 1938 r. sprzedano w prywatne ręce i zaadaptowano na mieszkanie, tym samym przetrwała pogromy „nocy kryształowej”. Podobnie też przez cały okres 1936–1945 zachował się w dobrym stanie cmentarz żydowski. Dopiero później (po 1947 r.) w wyniku decyzji władz cmentarz został usunięty, obecnie na jego miejscu znajduje się remiza strażacka¹³⁷.

20. Kętrzyn – Rastenburg (pow. kętrzyński, gm. Kętrzyn)

Pierwszymi znanymi Żydami, którzy zamieszkali na stałe w mieście, była grupa czterech kupców, osiadłych tu w 1813 r., a w 1816 r. wraz z nowo przybyłymi zawiązali gminę¹³⁸. W 1848 r. mieszkało tu 85 Żydów, w 1871 r. – 118, 1885 r. – 150, pod koniec tego stulecia liczba ich zmalała do 124 w 1895 r., nieznacznie wyższą liczbę osiągając już tylko w 1905 r., kiedy zamieszkiwały w Kętrzynie 134 osoby narodowości żydowskiej. Od tego czasu liczba ich zaczęła się zmniejszać, by w 1939 r. osiągnąć liczbę 23 osób¹³⁹.

133 Zob. też dokumentacja fotograficzna: <http://www.sztetl.org.pl/pl/city/janowo/> (dostęp: 8 III 2016 r.) oraz <http://www.kirkuty.xip.pl/janowo.htm> (dostęp: 8 III 2016 r.).

134 APO, sygn. 42/4/28 i 42/4/29.

135 A. Sommerfeld, *Juden im Ermland – Ihr Schicksal...*, s. 119.

136 P. Burchard, *op. cit.*, s. 49.

137 A. Sommerfeld, *Juden im Ermland – Ihr Schicksal...*, s. 120.

138 T. Korowaj, *Krótką historia gminy żydowskiej w dawnym powiecie Rastenburg/Kętrzyn*, „Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski”, R. 3 (2001), s. 230.

139 R. Grenz, *Die jüdische Gemeinde*, [w:] *Der Kreis Rastenburg. Ein ostpreußischen Dokumentwerk*, oprac. R. Grenz, Marburg/Lahn 1976, s. 241–242; J. Chłosta, *Między wojnami*, [w:] *Kętrzyn. Dzieje miasta*, red. S. Achremczyk, Kętrzyn 2016, s. 384.

W 1853 r. przy ówczesnej Rollbergstraße (obecnie ul. Zjazdowa) wybudowano niewielką, neoklasycystyczną synagogę. Nowa – dużo większa – synagoga została wzniesiona w 1916 r., a jej uroczyste otwarcie nastąpiło w niedzielę 28 maja¹⁴⁰. Był to budynek niezwykle bogato zdobiony, z trzema połączonymi kopułami, nawiązujący swoim wyglądem do wielkiej synagogi królewieckiej¹⁴¹. Gmina posiadała też duży cmentarz (o powierzchni około 0,5 ha), przylegający od południowej strony do ówczesnego cmentarza ewangelickiego, obecnie *vis à vis* pl. Słowiańskiego.

Do czasów obecnych zachował się jedynie budynek starej synagogi przy obecnej ul. Zjazdowej 9. Przetrwał głównie dlatego, że w 1916 r. odsprzedano go baptystom, którzy zorganizowali w nim zbór. Od 1985 r. pełni funkcję domu modlitwy Kościoła Chrześcijan Wiary Ewangelicznej. Wewnątrz znajdują się elementy pierwotnego wyposażenia, a także odnalezione judaiki, które eksponowane są w specjalnej gablocie. Od 1987 r. budynek znajduje się w rejestrze zabytków¹⁴².

Nowa synagoga została podpalona podczas „nocy kryształowej”, następnie rozebrana. Obecnie plac po niej zajęty jest przez budynek wielorodzinny (ul. Daszyńskiego 8). Z inicjatywy mieszkańców Kętrzyna, parafii ewangelickiej i Stowarzyszenia dla Porozumienia Polsko-Niemieckiego im. Arno Holza w 2012 r. umieszczono w miejscu, gdzie kiedyś stała synagoga, tablicę upamiętniającą. Nie zachowały się również żadne ślady cmentarza żydowskiego, którego część zajmuje cmentarz komunalny, a część znajduje się na terenie zajezdni autobusów, jedynie w Muzeum Wojciecha Kętrzyńskiego w Kętrzynie zachował się fragment macewy znalezionej przy Stawie Miejskim¹⁴³.

21. Kisielice – Freystadt (pow. iławski, gm. Kisielice)

W Kisielicach Żydzi pojawić się mieli jako osadnicy już w XVII stuleciu. Wówczas też otrzymali pozwolenie na założenie cmentarza i domu modlitwy¹⁴⁴. W XIX w. pojawiają się pierwsze wiarygodne statystyki, z których wiemy, że w 1816 r. mieszkało ich 12, w 1843 r. – 111, w tym zaledwie trzech bez pełni praw mieszczańskich¹⁴⁵. W kolejnych dziesięcioleciach liczba ich zaczęła rosnąć, osiągając ostatecznie w 1871 r. liczbę 276 osób, co stanowiło 10% ogółu populacji. Wówczas też wzniesiono przy ówczesnej Markstraße (obecna ul. Mickiewicza) budynek synagogi oraz poszerzono areal cmentarza.

W 1922 r. mieszkało w Kisielicach już tylko 22 Żydów, zaczęły uwidaczniać się wrogie im nastroje. W listopadzie 1923 r. miejscowi antysemita i sympatycy narodowych socjalistów zdemolowali kilka sklepów oraz zakładów żydowskich. Wydarzenia

140 R. Grenz, *op. cit.*, s. 240–241; T. Korowaj, *Krótką historia gminy żydowskiej...*, s. 231.

141 R. Kabus, *op. cit.*, s. 88.

142 T. Korowaj, *Rastenburg/Kętrzyn. Przewodnik historyczny po mieście*, Kętrzyn 2005, s. 26.

143 *Idem*, *Krótką historia gminy żydowskiej...*, s. 232.

144 S. Neufeld, *Mit jüdischen Augen durch deutsche Lande*, Elbing 1932, s. 14.

145 *Die Juden und die jüdischen Gemeinden...*, s. 127.

te były sprzężone z organizowanymi w wielu miastach Republiki Weimarskiej tumul-tami antyżydowskimi, tzw.: *Scheunenviertel pogrom/Scheunenviertelkrawalle*¹⁴⁶.

W Kisielicach schwytano sprawców i osadzono w więzieniach. Także w roku 1931 doszło do rozruchów, kiedy to zaatakowano budynek tutejszej synagogi, obrzucając ją kamieniami i wybijając szyby. Ostatecznie zniszczono ją w czasie „nocy kryształowej”¹⁴⁷. Wówczas też dewastacji uległ cmentarz żydowski¹⁴⁸.

Nie mamy pewności, czy dom modlitwy i cmentarz znajdowały się w tym samym miejscu, co w okresie XIX i XX w. W przypadku cmentarza możemy przyjąć taką ewen-tualność i wskazać na zadrzewiony teren znajdujący się bezpośrednio za obecnym cmentarzem komunalnym po lewej stronie drogi na Gardeję (ul. Dolna). Na parceli po synagodze obecnie znajdują się magazyny. Resztki budynku bezpośrednio po 1945 r. rozebrano i wywieziono wraz z pozostałym materiałem budowlanym pochodzącym ze starego miasta do Warszawy, w ramach akcji „cały naród buduje swoją stolicę”.

22. Lidzbark Warmiński – Heilsberg (pow. lidzbarski, gm. Lidzbark Warmiński)

W Lidzbarku Warmińskim Żydzi osiedlali się za czasów biskupa warmińskiego An-drzeja Chryzostoma Załuskiego (1698–1711), który wystawiał im pozwolenia na han-del. W 1728 r. osiedli tu ze swymi rodzinami Joel Hirsch i Jakub Peretz, w 1754 r. dwaj inni Hirschowie – bracia Aaron i Mojżesz, a wraz z nimi Sebastian Lazari, ci dwaj pierwsi mieszkali w mieście także po 1772 r., posiadając listy ochronne¹⁴⁹.

W 1812 r. żyło tu zaledwie 21 Żydów. Byli oni jednakże bardzo mobilni i wciąż ich liczby się zmieniały. Przykładowo według spisu z 16 lutego 1843 r. mieszkało w Lidzbarku Warmińskim 120 Żydów, a w listopadzie tr. – 112 oraz 24 dzieci¹⁵⁰. Póź-niejsze dane mówią o 144 w 1846 r., 134 w 1849 r. i 164 w 1871 r. Od tego czasu liczba ich zaczęła się zmniejszać – w 1905 r. do 88 osób, a w okresie nazistowskim wahała się od 28 w 1933 r. do 10 w 1939 r.¹⁵¹

Od połowy XIX w. na obszarze starego centrum miasta, przy ówczesnej Flei-scherstraße 10 (obecnie ul. M. Kajki), znajdowała się piętrowa synagoga¹⁵². Jak po-daje Aloys Sommerfeld, podczas „nocy kryształowej” doszło w niej do morderstwa mieszkającego w części parterowej budynku małżeństwa Seeligów, które nie chcia-ło podporządkować się rozkazom. Po tym jak ich zastrzelono, synagogę podpalono,

146 D.C. Large, „Out with the Ostjuden”: *The Scheunenviertel Riots in Berlin, November 1923*, [w:] *Exclusionary Violence. Antisemitic Riots in Modern German History*, red. Ch. Hoffmann, W. Bergmann, H. Wals-er Smith, Michigan 2002, s. 123–140.

147 S. Salinger, *op. cit.*, s. 575–578.

148 E. Gadischke, H. Treichel, *Die Geschichte der Stadt Freystadt*, [w:] *Der Kreis Rosenberg. Ein westpreu-ßisches Heimatbuch*, red. E. Müsse, Detmold 1963, s. 160.

149 A. Sommerfeld, *Juden im Ermland – Ihr Schicksal...*, s. 93.

150 *Die Juden und die jüdischen Gemeinden...*, s. 75, 721, 726.

151 A. Sommerfeld, *Juden im Ermland – Ihr Schicksal...*, s. 94.

152 J. Salm, E. Borodij, *Rozwój przestrzenny miasta w XIX i XX wieku*, [w:] *Historia Lidzbarka Warmińskie-go*, red. K. Mikulski, E. Borodij, t. 1, Lidzbark Warmiński 2008, s. 379.

a porzucone wewnątrz ciała spłonęły¹⁵³. Zabójca małżonków – mieszkaniec Lidzbarka SA-Sturmführer Franz Norgall – otrzymał naganę i został zawieszony przez władze partyjne na trzy lata¹⁵⁴. W późniejszym okresie rozebrano górną część budynku synagogi, ostatecznej rozbiórki dokonano w latach 60. XX w. Obecnie znajduje się tu pusta, nieoznaczona parcela.

Podczas „nocy kryształowej” dokonano ataku na wiele domów i sklepów żydowskich w mieście. Niewykluczone, że sprofanowano także cmentarze należące do gminy. Pierwszy – stary cmentarz założony już w pierwszych latach XIX w. – znajdował się na południowych przedmieściach. Nowy cmentarz zaczął funkcjonować około połowy XIX stulecia. Założono go na stoku porośniętego sosnowym lasem wzgórza przy ówczesnej Gebirgestraße (obecnie ul. Grunwaldzka) i otoczono murem z żelazną, zamykaną na klucz bramą. W pobliżu znajdował się dom przedpogrzebowy i szopa z karawanem¹⁵⁵. Obecnie nie zachowały się po obu cmentarzach żadne ślady w postaci nagrobków.

23. Lidzbark Welski – Lautenburg (pow. działowski, gm. Lidzbark Welski)

W należącym od 1466 r. do Królestwa Polskiego Lidzbarku Welskim Żydzi mogli swobodnie handlować w czasie jarmarków oraz się osiedlać. W 1672 r. mieszkał tu jeden Żyd, liczba ich zaczęła rosnąć po przyłączeniu miasta i okolicy do Królestwa Pruskiego w 1772 r. Choć w 1774 r. zamieszkiwała tu zaledwie jedna rodzina żydowska, to już na obszarze całego starostwa lautenburgskiego naliczono 21 Żydów¹⁵⁶. Po włączeniu Lidzbarka Welskiego w granice Księstwa Warszawskiego zaczęła napływać do miasta kolejna fala ludności żydowskiej. Z czasem nawet utworzyli oni własną kolonię podmiejską, zwaną Pólko. W 1815 r. posiadali już własny dom modlitwy. W 1827 r. wykupili dawną kaplicę ewangelicką i urządzili w niej synagogę. W tym czasie funkcjonował także cmentarz żydowski założony na przedmieściach przy drodze na Żuromin. Posiadał on murowane ogrodzenie, obok znajdował się dom przedpogrzebowy¹⁵⁷.

Liczba Żydów do lat 70. XIX w. stale rosła. O ile w 1831 r. było ich tu 255, o tyle w 1844 r. liczba ta podwoiła się, sięgając 508 osób, w tym 99 dzieci w wieku szkolnym¹⁵⁸. Swoje maksimum populacja żydowska w Lidzbarku Welskim osiągnęła w 1871 r., kiedy to licząc 708 osób stanowiła ona około 20% mieszkańców miasta. Z czasem gmina zaczynała słabnąć. Na początku XX w. mieszkało tu już tylko

153 A. Sommerfeld, *Juden im Ermland – Ihr Schicksal...*, s. 94.

154 *Idem, Juden im Ermland – Ihr Schicksal...*, s. 58–59; A. Read, D. Fischer, *Kristallnacht: Unleashing the Holocaust*, London 1989, s. 199.

155 C. Rosenberg, *Bilder aus einem Leben. Erinnerungen eines ostpreußischen Juden*, Würzburg 1962, s. 120.

156 G. Salinger, *op. cit.*, s. 685; E. Klemens, *Lidzbark Welski. Z dziejów miasta i okolic*, Olsztyn 1976, s. 24–30.

157 P. Burchard, *op. cit.*, s. 77.

158 *Die Juden und die jüdischen Gemeinden...*, s. 785.

około 250 Żydów, a po przyłączeniu Lidzbarka Welskiego do Polski zmniejszyła się do 60 osób w 1921 r. W 1932 r., kiedy gminę żydowską przyłączono do Zbiorczej Żydowskiej Gminy Wyznaniowej w Brodnicy, nadal używano tutejszej synagogi, choć w 1937 r. mieszkało tu tylko dziewięć rodzin starozakonnych¹⁵⁹.

W czasie okupacji zburzono synagogę i zdewastowano cmentarz. Współcześnie pozostałości cmentarza znajdującego się przy ul. Zieluńskiej – naprzeciwko marketu handlowego – są bardzo dobrze utrzymane. Zachowało się na nim około 30 reliktów ustawionych rzędowo grobów – obstaw grobowych i cokołów. Nie zostały się jednak żadne macewy ani fragmenty muru. Sąsiedztwo cmentarza zabudowane jest domami jednorodzinnymi, które nie zakłócają jego układu. Sam cmentarz wydaje się porządkowany (według stanu z 2014 r.), podkaszana jest na nim trawa. Jego wygląd zaburzą jednak przeprowadzone bezpośrednio przy nim naziemne rury linii ciepłowniczej¹⁶⁰.

24. Lubawa – Löbau (pow. iławski, gm. Lubawa)

Gmina żydowska w Lubawie dysponowała w XIX w. dwoma cmentarzami (zob. → Fijewo). Według akt wizytacyjnych z 1792 r., w mieście zamieszkiwało 116 Żydów (8% mieszkańców), z czego tylko trzech posiadało listy ochronne i pozwolenie na stałe osiedlenie się w mieście¹⁶¹. Znaczny wzrost ich liczby nastąpił w XIX w., osiągając w 1816 r. liczbę 215 osób, co w ogólnym kontekście populacji równało się 21% mieszkańców miasta. W następnych latach liczba Żydów rosła wraz z liczbą mieszkańców Lubawy: 1819 r. – 246 osób, 1834 r. – 480 osób, 1843 r. – 479 osób, co stanowiło maksymalną uchwytą w statystykach liczbę (jednakże tylko czternaście z nich posiadało prawa mieszczańskie)¹⁶². W latach kolejnych liczba ich malała, co wiązało się z emigracją proniemiecko nastawionych Żydów na obszar większych miast Niemiec oraz do Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, co szczególnie nasiliło się po 1918 r., kiedy Lubawa znalazła się w granicach państwa polskiego. W 1902 r. mieszkało tu 230 Żydów, w 1910 r. 173, w 1921 r. już tylko 26¹⁶³.

Jak już wcześniej wspomniano, Żydzi z Lubawy w XVIII w. użytkowali cmentarz w okolicy Fijewa. Nowy cmentarz założono na działce wielkości 0,15 ha i 25 m² przy ówczesnej Gilgenburger Chaussee (obecna ul. Kupnera), zakupionej 27 kwietnia 1860 r. za łączną sumę 300 marek.

159 G. Salinger, *op. cit.*, s. 685–691; M. Chamot, *Gmina wyznaniowa żydowska w Brodnicy w latach 1920–1939*, [w:] *Gminy wyznaniowe żydowskie w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920–1939)*. Zbiór studiów, red. J. Sziling, Toruń 1995, s. 102.

160 Por. też dokumentacja fotograficzna na <http://www.kirkuty.xip.pl/lidzbark.htm> (dostęp: 8 III 2016 r.) oraz <http://www.sztetl.org.pl/pl/city/lidzbark-welski/> (dostęp: 8 III 2016 r.).

161 G. Liek, *op. cit.*, s. 175, 177, 499.

162 *Die Juden und die jüdischen Gemeinden...*, s. 127.

163 M. Aschkewitz, *Zur Geschichte der Juden in Westpreußen*, Marburg 1967, s. 21; G. Salinger, *op. cit.*, s. 519.

W 1869 r. obszar cmentarza został jeszcze poszerzony i z czasem otoczony nowym metalowym płotem¹⁶⁴. Znajdowały się na nim nagrobki z pięknymi macewami z hebrajskimi i niemieckimi inskrypcjami.

Kres funkcjonowania cmentarza nastąpił wraz z wejściem do polskiej Lubawy wojsk niemieckich we wrześniu 1939 r. W tym też roku odbył się tu ostatni pochówek. Z rozkazu władz niemieckich usunięto nagrobki i zaorano powierzchnię cmentarza, zacierając po nim wszelkie ślady¹⁶⁵. Po 1945 r. teren ten sukcesywnie poddawany był zabudowie. Obecnie nie zachował się żaden ślad jego istnienia, gdyż wybudowano w tym miejscu domy mieszkalne.

W 1844 r. zakupiono za łączną sumę 639 marek plac pod budowę synagogi, którą wznoszono w latach 1846–1847 na parceli przy ówczesnej Schlossplatz 1. Wcześniej Żydzi używali budynku znajdującego się na tyłach ogrodów parafialnych przy ówczesnej Speicherstraße¹⁶⁶. W drugiej połowie XIX w. tutejsza gmina posiadała także szkołę, ogród oraz działkę budowlaną. Wraz z falą emigracji ludności żydowskiej z Lubawy do Niemiec i zamieraniem gminy wyznaniowej, synagoga została zamknięta w 1923 r., a znajdujące się w niej wyposażenie odesłano do gminy w Toruniu. Przejęty przez miasto budynek gruntownie wyremontowano i oddano do użytkowania w 1939 r.¹⁶⁷ W okresie okupacji aresztowano pozostałych w Lubawie Żydów, do 1940 r. nie było już w mieście żadnego przedstawiciela narodu mojżeszowego. Budynek synagogi nie przetrwał do czasów obecnych.

25. Mikołajki – Nikolaiken (pow. mrągowski, gm. Mikołajki)

W Mikołajkach Żydzi wspomniani są jako osadnicy od 1820 r. Od połowy XIX w. posiadali też swój własny cmentarz na przedmieściach, przy dzisiejszej ul. Dybowskiej. Pod koniec XIX w. lokalna gmina wybudowała także skromną synagogę przy wybrzeżu portowym. Budynek synagogi oraz cmentarz przetrwały okres nazistowski i „noc kryształową”, choć niewykluczone, że zostały wówczas częściowo zdewastowane. Jest to tym bardziej prawdopodobne, że ekscesy na tle antysemickim nie były w Mikołajkach obce już w latach 20. XX w. i wiązały się, podobnie jak w Kisielicach, z tumultami antyżydowskimi, tzw.: *Scheunenviertel pogrom/Scheunenviertelkrawalle*. W Mikołajkach zniszczono wówczas witryny sklepowe oraz powybijano szyby w synagodze. Wystąpienia te nasiliły się w okresie nazistowskim¹⁶⁸. Wielu mikołajskich Żydów opuściło miasto po „nocy kryształowej”. Ostatecznie w 1939 r. Mikołajki stały się „wolne od Żydów”.

Cmentarz żydowski w Mikołajkach należy obecnie do najlepiej zachowanych na terenie województwa warmińsko-mazurskiego. W 2006 r. teren cmentarza został uporządkowany. Obecnie opiekują się nim wierni Kościoła Zielonoświątkowego

164 E. von Bonin, *op. cit.*, s. 144.

165 M. Wołos, *Cmentarze żydowskie w województwie pomorskim w latach 1920–1939*, [w:] *Gminy wyznaniowe żydowskie w województwie pomorskim...*, s. 228.

166 G. Liek, *op. cit.*, s. 502–505.

167 M. Chamot, *op. cit.*, s. 99, 105–108.

168 J.M. Łapo, *Mikołajki*, <http://www.sztetl.org.pl/pl/city/mikolajki/> (dostęp: 8 III 2016 r.).

w Mikołajkach¹⁶⁹. Na terenie cmentarza zachowały się bogato zdobione 23 kompletne macewy, 12 macew utrzymanych jest częściowo, ponadto znajduje się tu 9 tumb bez kamieni nagrobkowych. Najwięcej macew wykonano z piaskowca, pojedyncze z granitu i lastriko. Wiele nagrobków posiada inskrypcje zarówno po hebrajsku, jak i po niemiecku. Przy cmentarzu znajduje się także tablica informacyjna ustawiona w ramach inicjatywy mieszkańców Mikołajek i Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego. Na tablicy widnieje napis: „Cmentarz żydowski w Mikołajkach / założony w 1881 r.” oraz krótka historia gminy żydowskiej w językach polskim i angielskim.

Budynek synagogi został rozebrany w końcu lat 90. XX w. w celu zabudowy infrastrukturą restauracyjno-hotelową, która miała nawiązywać do niej bryłą i detalami architektonicznymi.

26. Miłakowo – Liebstadt (pow. ostródzki, gm. Miłakowo)

Gmina żydowska w Miłakowie była stosunkowo prężna przez cały XIX w. W 1849 r. liczyła ona 131 osób i choć liczba ich zmniejszyła się w latach 1890–1895, wynosząc odpowiednio 85 i 87 osób, to Żydzi stanowili niewątpliwie rozpoznawalną grupę mieszkańców (3,77% ogółu) miasteczka¹⁷⁰.

Cmentarz należący do gminy wyznaniowej znajdował się na południe od miasta w sąsiedztwie dwóch cmentarzy chrześcijańskich (obecnie ul. Kaszubska) i zajmował powierzchnię 0,2 ha otoczoną murem z bramą. Cmentarz zachował się do dzisiaj w dość dobrej kondycji i stanowi obecnie część cmentarza komunalnego. Czytelne są pozostałości około 20 nagrobków wykonanych z marmuru, piaskowca i lastriko, w tym 6 macew z dwujęzycznymi inskrypcjami, są to nagrobki m.in.: Adeli Biebermann, ur. 5648 r. (1888 r.?) – zm. ?; Eliasa Espena, ur. 9 stycznia 5569 r. (28 marca 1809 r.) – zm. 10 lutego 5623 r. (29 kwietnia 1863 r.); Abrahama Friedländera, ur. 11 marca 1823 r. – zm. 29 stycznia 1909 r.; Levina Selberga, zm. w 1898 r. Macewy te nie znajdują się na swoich pierwotnych miejscach, lecz zostały ustawione w czasie porządkowania cmentarza w 1989 r. Od 20 kwietnia 1988 r. żydowski cmentarz w Miłakowie znajduje się w rejestrze zabytków¹⁷¹.

W Miłakowie mieścił się także dom modlitwy, przy obecnej ul. Warszawskiej. W 1938 r. budynek sprzedano miejscowemu kowalowi, nie przetrwał jednak zniszczeń miasta dokonanych przez Armię Czerwoną w 1945 r.¹⁷²

27. Miłomłyn – Liebmühl (pow. ostródzki, gm. Miłomłyn)

W Miłomłynie pierwsi dwaj Żydzi (Joachim Isaak i Abraham Isaak z Gdańska) pojawili się ze swoimi rodzinami w 1732 r. i za zgodą króla, który wydał im 6 czerwca tr. specjalny mandat, zajmowali się handlowaniem suknem. Otrzymali oni również

169 B. Dębowska, *Mikołajki*, <http://www.kirkuty.xip.pl/mikolajki.htm> (dostęp: 8 III 2016 r.).

170 A.K.F. Wołosz, *op. cit.*, s. 104; J.M. Łapo, *Żydzi powiatu ostródzkiego...*, s. 11–13.

171 P. Burchard, *op. cit.*, s. 50.

172 J.M. Łapo, *Żydzi powiatu ostródzkiego...*, s. 13.

prawo do zatrudnienia nauczyciela będącego rzeźnikiem oraz zorganizowania cmentarza. Ze względu na to, iż niebawem przenieśli się oni do Ostródy (zob. → Ostróda), nie skorzystali w Miłomłynie z pojawiających się możliwości¹⁷³. Kolejne informacje o niewielkiej grupie Żydów odnotowywane są od 1843 r., kiedy to statystyki wymieniają 17 osób wyznania mojżeszowego, w 1849 r. – 20¹⁷⁴. Liczba ich szczególnie wzrosła w okresie między 1858 a 1861 r., kiedy to naliczono ich 60 (3,7% ludności). Najpewniej wiązało się to z napływem robotników uczestniczących w budowie kanału oberlandzkiego (obecny kanał Ostródzko-Elbląski)¹⁷⁵.

Miłomłyńscy Żydzi posiadali niewielki cmentarz, oddalony około 1 km na wschód od miasta, na którym znajdowało się kilka (8–10) grobów¹⁷⁶. Został on założony przed 1925 r., gdyż zaznaczony jest na planie Messtischblatt 1:25 000. Pierwotnie otoczony był on murem, część mogił posiadało metalowe ogrodzenia¹⁷⁷. Obecnie jego relikty są nadal uchwytnie bezpośrednio po prawej stronie przy dawnej szosie na Ostródę. Mur jednak rozebrano, zabrano też ogrodzenia i resztki nagrobków.

28. Młynary – Mühlhausen (pow. elbląski, gm. Młynary)

W tym niewielkim miasteczku Żydzi poświadczeni są od 1817 r., kiedy osiedlił się tu handlujący wełną i szczecina Salomon Laserstein ze swoją rodziną. W latach kolejnych liczba ich nieznacznie wzrastała: w 1827 r. – 28, 1828 r. już 38, 1847 r. – 47, a w 1858 r. 60 osób, co stanowiło maksymalną liczbę. Cmentarz założony został po tym, jak kupiec Hirsch Flatow zakupił w 1831 r. działkę na przedmieściach przy obecnej ul. Elbląskiej. Jak opisuje Guido Stark – autor monografii *Młynary – w 1926 r. pochowanych było tu 27 osób*¹⁷⁸.

Po wyjeździe z Młynar około 1936 r. ostatniej rodziny żydowskiej, która opiekowała się dotychczas cmentarzem, uległ on dewastacji. Jeden z gospodarzy, który mieszkał w sąsiedztwie kirkutu, zebrał z niego macewy w celu utwardzenia dojazdu do gospodarstwa. Część macew przetrwała jednak nazistowską zawieruchę i jeszcze po 1945 r. leżały porozrzucane w okolicy dawnego cmentarza – na miejscu obecnej stacji benzynowej¹⁷⁹. Niestety nie ma pewności, co się z nimi ostatecznie stało.

173 J. Müller, *Dzieje Ostródy*, Ostróda 2010, s. 255.

174 „Der Orient...”, s. 234.

175 E. Hartmann, *Geschichte der Stadt Liebemühl*, Würzburg 1964, s. 110–109.

176 H. Zillgith, *Judenfriedhof Liebemühl*, „Osteroder Zeitung”, nr 12, z grudnia 2015 r., s. 30–31.

177 Całkowicie niezrozumiała jest sugestia Klausa Bürgera (K. Bürger, *Kreisbuch Osterode, Ostpreussen, Osterode am Harz 1977*, s. 601), który twierdził, że w Miłomłynie cmentarza żydowskiego nie było (za nim także J.M. Łapo, *Żydzi powiatu ostródzkiego...*, s. 14). Pomiął on fakt, że o cmentarzu wspominał E. Hartmann (*op. cit.*, s. 109–110), z którego pracy korzystał. Cmentarz zaznaczony jest też na Messtischblatt 1:25 000 Osterode, nr 895 w kwadracie 24NS-597EW, bezpośrednio na południe od wzniesienia 127,0 – przy drodze. Jest to mały placyk oznaczony literką „L” stosowaną w kontekście kartograficznego opisu cmentarzy żydowskich.

178 G. Stark, *Geschichte der Stadt Mühlhausen in Ostpreußen*, Mühlhausen 1927.

179 J. Biało-brzeski, *Młynary. Małe miasto 1327–2007*, Olsztyn 2008, s. 154.

Jak wspomina Stark, tak niewielka gmina nie potrzebowała synagogi. Modlitwy odbywały się zapewne w domach prywatnych¹⁸⁰.

29. Morąg – Mohrunen (pow. ostródzki, gm. Morąg)

Początkowo Żydzi pojawiali się w Morągu jako dostawcy surowca dla miejscowych sukienników. Pierwszymi znanymi z imienia byli pochodzący z Gdańska, a zamieszkujący w Miłomłynie (zob. → Miłomłyn) kupcy Joachim Isaak i Abraham Isaak, o których źródła wspominają pod rokiem 1732. Po tym jak wycofali się oni z prowadzenia interesów, zastąpił ich mieszkający w Ostródzie Simon Marcus (zob. → Ostróda)¹⁸¹. Informacje o stałym zamieszkiwaniu Żydów w Morągu zaczynają pojawiać się po 1812 r. W 1814 r. zanotowano tu cztery rodziny, w 1830 r. mowa o 39 osobach, w 1843 r. – zamieszkiwało miasto 87 Żydów (w tym 23 dzieci w wieku szkolnym)¹⁸², w połowie XIX w. (1850 r.) naliczono tu około 20 rodzin o łącznej liczbie 128 Żydów. Po tym czasie liczba ich zaczęła maleć. Między 1896 a 1902 r. gmina liczyła średnio 66 – 59 dusz. W okresie nazistowskim po pierwszej fali prześladowań i szykan znaczna część Żydów opuściła miasto i do 1938 r. nie przekraczali oni dziesięciu osób¹⁸³.

W mieście znajdowała się synagoga oraz cmentarz. Około 1840 r. przy ówczesnej Töpferstraße wybudowano synagogę – własny statut gmina synagogałna ogłosiła w 1859 r. Cmentarz funkcjonował już od początku lat 20. XIX w. Założono go na działce przy drodze prowadzącej do Pasłęka, w pobliżu miejsca zwanego Richtplatz – najpewniej pełniącego dawniej funkcję góry straceń. Cmentarz wytyczony na planie prostokąta posiadał powierzchnię około 0,3 ha i otoczony był murem ceglany z bramą wjazdową dla karawanu oraz furtą wejściową. Podczas „nocy kryształowej” cmentarz został zdewastowany¹⁸⁴. Kolejne zniszczenia, głównie ze względu na wywożenie z cmentarza kamienia, przyniosły lata powojenne. O ile jeszcze w połowie lat 50. XX w. na opuszczonym, ale dobrze zachowanym cmentarzu, stały liczne nagrobki, o tyle do obecnego czasu przetrwało na nim około 20 grobów – głównie w postaci tumb i cokołów pod macewy oraz 7 macew wykonanych z piaskowca z napisami w językach hebrajskim i niemieckim¹⁸⁵. W końcu lat 90. XX w. Krzysztof Piotrowski – nauczyciel z Morąga wraz z uczniami rozpoczął prace nad porządkiem cmentarza. Działania te doprowadziły do tego, że w 2002 r. na filarze bramy wjazdowej umieszczono tablicę upamiętniającą z napisem nad Gwiazdą

180 G. Stark, *op. cit.*, s. 180.

181 J.M. Łapo, *Żydzi powiatu ostródzkiego...*, s. 16.

182 *Die Juden und die jüdischen Gemeinden...*, s. 722, 727.

183 E. Vogelsang, *Jüdische Bevölkerung in einer ostpreußischen Kleinstadt: Die Synagogen-Gemeinde Mohrunen (1813–1945)*, [w:] *Der „Fremde im Dorf“. Überlegungen zum Eigenen und zum Fremden in der Geschichte. Rex Rexheuser zum 65. Geburtstag*, red. H.-J. Bömelburg, B. Eschment, Lüneburg 1998, s. 147–167; J.M. Łapo, *Żydzi powiatu ostródzkiego...*, s. 17.

184 E. Vogelsang, *op. cit.*, s. 165–167; J.M. Łapo, *Żydzi powiatu ostródzkiego...*, s. 18–19.

185 E. Kruk, *Żydzi pruscy*, „Gazeta Olsztyńska”, z 19–21 III 1999 r.

Dawida: „Trzykrotni umarli kirkutu: / śmiercią, / rozbitym nagrobkiem, / zapomnieniem. / Cmentarz gminy żydowskiej / w Morągu / z lat 1835–1933”. Od 2010 r., po tym jak cmentarz został uprzątnięty przez pracowników Przedsiębiorstwa Oczyszczania w Morągu, co kwartał sprawdzany jest jego stan i prowadzone są prace porządkujące¹⁸⁶. Cmentarz otoczony jest z trzech stron murem ceglany.

Do czasów obecnych nie zachowała się natomiast synagoga. Na jednym ze zdjęć lotniczych miasta (lata 30. XX w.) w północno-wschodniej części miasta widzimy charakterystyczny budynek synagogi, który architektonicznie najbardziej zbliżony jest do synagogi w Mrągowie (zob. → Mrągowo). Synagoga znajdująca się przy ówczesnej Töpferstraße 88 nie została spalona podczas „nocy kryształowej” najpewniej ze względu na zwartą zabudowę ulicy, lecz przeszła w tzw. ręce aryjskie¹⁸⁷. Do dzisiaj nie zachowała się, gdyż została zniszczona wraz z zabudową starego miasta w 1945 r. Obecnie w jej miejscu znajduje się pusty plac między ulicami Sierakowskiego, Osińskiego i Samulowskiego.

30. Mrągowo – Sensburg (pow. mrągowski, gm. Mrągowo)

Z akt dotyczących Szczytna wiadome jest, że w 1796 r. mieszkał w Mrągowie Żyd Moses Meyer Cohn, który jednak ze względu na to, że nie udało mu się zdobyć odpowiednich warunków do osiedlenia i prowadzenia interesu, w 1812 r. osiedlił się w Szczytnie (zob. → Szczytno). Kolejni mrągowscy Żydzi pojawiają się w dostępnych źródłach od 1812 r., kiedy miasto zamieszkiwały dwie (lub trzy) rodziny. Liczba ich powoli rosła. Według spisu z 27 grudnia 1843 r. stwierdzono tu dziesięć rodzin liczących łącznie 59 osób, w tym czternaścioro dzieci w wieku szkolnym¹⁸⁸. W latach kolejnych liczba ta się zmieniała, by osiągnąć w 1888 r. maksimum – 148 osób.

Od początku istnienia gmina posiadała swój dom modlitwy. W 1847 r. przedstawiła do zaakceptowania statut synagogałny, a samą synagogę wraz ze szkołą otworzyła dopiero w 1896 r. przy ówczesnej Gartenstraße (obecnie ul. Roosevelta)¹⁸⁹. Neogotycki budynek został splądrowany podczas „nocy kryształowej”, lecz nie podpalamo go. Po zakończeniu wojny budynek synagogi trafił w ręce tworzącej się parafii prawosławnej. Obecnie znajduje się w niej cerkiew pw. Przemienienia Pańskiego.

186 J.M. Łapo, *Żydzi powiatu ostródzkiego...*, s. 19; K. Bielawski, *Morąg*, <http://www.kirkuty.xip.pl/morag.htm> (dostęp: 8 III 2016 r.).

187 E. Vogelsang, *op. cit.*, s. 166.

188 *Die Juden und die jüdischen Gemeinden...*, s. 757.

189 R. Bitowt, *Materiały o przeszłości Mrągowo i ziemi mrągowskiej*, Mrągowo 1999, s. 117.

Fot. 5. Synagoga w Mrągowie,
 fot. S. Szczepański

Inny los spotkał cmentarz żydowski, który założono w 1859 r. przy ówczesnym cmentarzu katolickim (obecnie ul. Brzozowa 2) na gruntach przekazanych gminie przez Justynę Timnik – wdowę po burmistrzu¹⁹⁰. Cmentarz uległ dewastacji jeszcze przed „nocą kryształową”. W 1936 r. miejscowi członkowie NSDAP i gestapo podłożyli ładunki wybuchowe pod nagrobki zasłużonych członków mrągowskiej gminy. Po wojnie zrujnowany cmentarz, najpewniej z polecenia ówczesnych władz powiatowych, został wyrównany. Kamienie nagrobne wykorzystano do wznoszenia podmurówek domów oraz schodów przy bramie cmentarza ewangelickiego. Obecnie na miejscu cmentarza znajduje się współczesny budynek pralni chemicznej Tara¹⁹¹.

Od 2009 r. Mrągowska Spółdzielnia Socjalna PROFIT z/s w Mrągowie w partnerstwie ze Stowarzyszeniem Edukacji Ekologicznej i Kulturalnej „SEEiK” organizuje wśród dzieci i młodzieży Konkurs im. prof. Abrahama Joshue Heschela pod hasłem: „Tolerancja a społeczeństwo obywatelskie. Miejsce Żydów w kulturze i historii Warmii i Mazur”. Do końca 2015 r. odbyło się już siedem edycji konkursu, w którym przywracana jest pamięć na temat obecności ludności żydowskiej na Warmii i Mazurach oraz w samym Mrągowie. W pierwszej edycji konkursu znalazły się m.in. zadania: „Wspólne dziedzictwo Żydów i Polaków na ziemi mrągowskiej – wykonanie pracy techniką dowolną” oraz „Zaprojektuj, namaluj, opisz jak Twoim zdaniem powinien wyglądać pomnik upamiętniający cmentarz żydowski w Mrągowie”. W siódmej edycji konkursu jednym z zadań było napisanie eseju: „Synagoga – moje miasto zdołała niegdyś przepiękna budowla”.

31. Nidzica – Neidenburg (pow. nidzicki, gm. Nidzica)

Informacje na temat obecności Żydów w Nidzicy pojawiają się już w XVIII w. Byli to głównie kupcy z Polski, którzy tymczasowo osiedlali się w mieście na mocy otrzymanych od magistratu listów ochronnych. W 1720 r. wzmiankowane są dwie rodziny

190 W. Marczuk, *Mrągowo i dawny powiat na starej widokówce*, Mrągowo 2007, s. 29–30.

191 R. Bitowt, *Nekropolie Mrągowa*, „Mrągowskie Studia Humanistyczne”, t. 1 (1999), s. 109; *The Encyclopedia of Jewish Life...*, t. 2, s. 1162.

żydowskie w Nidzicy, w 1778 r. wśród mieszkańców pojawia się z rodziną rzeźnik Baruch Chemiak, który od 1792 r. mógł już cieszyć się pełnym prawem do osadnictwa i otrzymał też działkę pod budowę domu¹⁹². W 1812 r. było w Nidzicy już dziesięć rodzin żydowskich, w 1843 r. – 98/107 osób, a w 1846 r. – 139. Najwięcej naliczono ich w 1871 r. – 249. Później liczba ich zaczęła się zmniejszać – do 132 w 1905 r. i 92 w 1925 r.¹⁹³

Baruch Chemiak po tym jak otrzymał przywilej *extraordinarius*, za przyzwoleniem władz wybudował dom modlitwy oraz mykwę. Powstały one w 1804 r. w pomieszczeniach po starym „zameczku wójtowskim”, w którym też miał być zorganizowany przytułek dla Żydów. W 1830 r. wybudowano własną synagogę, a w 1884 r. gmina wzniosła nową, bardziej okazałą, przy ówczesnej Mühlenstraße (obecnie ul. Żeromskiego). W 1914 r. w jej pobliżu zakupiono budynek, w którym po przebudowie w 1925 r. zorganizowano mieszkania dla urzędników żydowskich¹⁹⁴.

Początkowo mieszkający w Nidzicy Żydzi grzebali swoich zmarłych na cmentarzu w Dąbrównie (zob. → Dąbrówno), własny cmentarz zorganizowali być może już na przełomie XVIII i XIX w. poza centrum miasta, bezpośrednio przy drodze do Napiwody. Drugi cmentarz założono w drugiej połowie XIX w. około 250 m na północny zachód od „starego”. Otoczono go ceglany murem z bramą wjazdową. Do dziś zachowały się pozostałości obu nekropoli¹⁹⁵. Po dewastacjach, które nastąpiły w czasach nazistowskich i okresie powojennym, są one w stanie ruiny.

Stary cmentarz przy ul. Spokojnej zajmuje obecnie około 0,16 ha z zachowanymi kilkunastoma nagrobkami w postaci tumb i cokołów (na przełomie lat 80. i 90. XX w. naliczono ich 18)¹⁹⁶, do tej pory zachowała się tylko jedna ustawiona macewa nad pochówkiem, reszta jest przewrócona i porozbijana. Teren cmentarza porasta starodrzew z gęstym poszyciem. Od 2009 r. jego sąsiedztwo zajęło jednorodzinne budownictwo mieszkalne. Na nowym cmentarzu przy ul. Nowomiejskiej, zajmującym powierzchnię około 0,34 ha, do czasów obecnych zachowało się kilkanaście nagrobków w postaci tumb i cokołów (na przełomie lat 80. i 90. XX w. naliczono ich 15) z początków XX stulecia¹⁹⁷. W trawie leżą nieliczne tablice nagrobne w językach niemieckim i hebrajskim. Zachowały się relikty bramy wjazdowej z czerwonej cegły. Wtórny element jest drewniany płot otaczający cmentarz.

192 *Der Preussische Staat...*, t. 2, s. 159; J. Wijaczka, *Dzieje Nidzicy w latach 1466–1807*, [w:] *Historia Nidzicy...*, s. 143–145.

193 APO, Judensachen-Generalkarten des Intendentur – Amts Neidenburg (1812–1848), nr zesp. 4, sygn. 9; *Die Juden und die jüdischen Gemeinden...*, s. 722; „Der Orient...”, s. 234; E. Martuszewski, *Historia Nidzicy*, [w:] *Nidzica. Z dziejów miasta...*, s. 93.

194 L. Trabczy, *Wybrane obiekty historyczne i religijne Nidzicy*, [w:] *Nidzica dawniej i dziś. 625 lat miasta Nidzica*, Nidzica 2007, s. 121. Plan z lokalizacją synagogi [w:] *ibidem*, mapa III; A. Zielińska, *Dzieje miasta i okolic w latach 1807–1914*, [w:] *Historia Nidzicy...*, s. 242–243.

195 *Ibidem*, s. 178–180.

196 P. Burchard, *op. cit.*, s. 50.

197 *Ibidem*.

Nie zachowała się do czasów obecnych synagoga, która została zdewastowana i podpalona podczas „nocy kryształowej”, następnie po generalnym remoncie ukończonym w sierpniu 1942 r. budynek, w którym się znajdowała, przekazano na siedzibę nidzickiego Grenzlandmuseum¹⁹⁸. W 1939 r. w Nidzicy mieszkało już tylko 23 Żydów. Większość z nich zaczęła opuszczać miasto w latach 20. XX w. Nie omijały ich fale wystąpień antyżydowskich, które nastąpiły tu jesienią 1923 r. Pod koniec września 1923 r. doszło w mieście do licznych ekscesów. Zgromadzeni na manifestacji członkowie antysemickiej Deutschvölkischer Freieitpartei, wyrażając swój sprzeciw wobec inflacji i postępującego kryzysu gospodarczego, wzywali do rozprawy z „miejscowym żydostwem”. Jeden z członków partii podczas przemówienia w centrum miasta miał zagrzewać zgromadzonych: „Idźcie do domu Żyda Lazarusa i weźcie sobie jego miliony i roztrzaskajcie jego czaszkę, jeśli tylko macie na tyle odwagi! Kto jest krwio pijąca? Żydzi! Kto sprowokował wojnę? Żydzi!”. Przez kolejne tygodnie dochodziło do pobić i napadów na Żydów oraz ludzi, którzy dla nich pracowali, jak również utrzymywali z nimi kontakty towarzyskie¹⁹⁹. Kolejne rozruchy miały miejsce w 1933 r., a zwłaszcza podczas „nocy kryształowej”²⁰⁰. Wówczas oprócz wspomnianych wyżej dewastacji pijani bojówkarze SA dokonali mordu na dwojce Żydów – Juliusie Naftali i Minnie Zack. Mąż Minny, kupiec Aron Zack, został raniony nożem w brzuch, a ich synowie odnieśli lżejsze rany ramion²⁰¹.

32. Nowe Miasto Lubawskie – Neumark in Westpreussen (pow. nowomiejski, gm. Nowe Miasto Lubawskie)

W Nowym Mieście Lubawskim już co najmniej od XVIII w. osiedlali się Żydzi, część z nich przyjmowała nawet chrzest. Z lat 1717–1724 mamy informacje o czterech konwersjach Żydów, które odbyły się w sąsiednim Bratianie. Wśród ochrzczonych byli zarówno dorośli, jak i dzieci, a wśród ich świadków odnotować można starostów bratiańskich oraz lokalną szlachtę²⁰². W 1843 r. mieszkało tu 277 Żydów, nieposiadających jednak praw mieszczańskich²⁰³. Pół wieku później, według spisu z 1880 r.,

198 L. Trabczys, *op. cit.*, s. 121. Wolfgang La Baume (*Das Grenzlandmuseum in Neidenburg, Alt-Preussen*, 1943, Jg. 6, H. 4, s. 63–64) oczywiście nawet nie zająknął się o pierwotnym przeznaczeniu budynku wspominając tylko, że gmach został zaadaptowany na potrzeby muzeum „po przewycięzeniu wielu trudności”.

199 M. Wildt, *op. cit.*, s. 55.

200 D.C. Large, *op. cit.*, s. 21, 127; R. Kabus, *op. cit.*, s. 144.

201 Mordercy zostali uniewinnieni przez sąd partyjny. Dopiero w 1962 r. część z nich odpowiedziała za swoje czyny przed sądem w Padeborn, który skazał ich na karę kilku lat więzienia. Sprawa miała swoją kontynuację w 1992 r., kiedy to przed sądem postawiono liczącego wówczas 83 lata zabójcę Minny Zack. Sąd skazał go na karę dwóch lat więzienia w zawieszeniu. W. Maingünther, *Reichskristallnacht*, Kiel 1987, s. 75; *Juristische Zeitgeschichte Nordrhein-Westfalen*, t. 9: *Die Zentralstellen zur Verfolgung nationalsozialistischer Gewaltverbrechen – Versuch einer Bilanz*, red. G. Pauli, Ludwigsburg 2001, s. 26.

202 A. Semrau, *Beiträge zu der Geschichte der Stadt Neumark*, Marienwerder 1893, s. 54.

203 *Die Juden und die jüdischen Gemeinden...*, s. 127.

mieszkało tu 328 Żydów. Liczba ich podobnie jak w Lubawie – po tym jak miasto znalazło się w granicach Polski – zaczęła maleć. Dość wcześnie założono tu pierwszy cmentarz, który znajdował się w pobliżu fosy miejskiej, u zbiegu dzisiejszych ulic Działyńskich i Sienkiewicza. Cmentarz nie zachował się do naszych czasów. Obecnie na jego miejscu znajduje się Biblioteka Miejska. Jeszcze przed wybuchem II wojny światowej gmina wyznaniowa w Brodnicy, do której od 1938 r. należała żydowska ludność Nowego Miasta, sprzedała plac, planując przy tym przeniesienie szczątków i nagrobków na drugi funkcjonujący w mieście cmentarz²⁰⁴. Nowy cmentarz został założony w 1885 r., kiedy to gmina zakupiła za łączną sumę 1800 marek plac o powierzchni 0,44 ha na przedmieściach (obecnie ul. Grunwaldzka). Znajdował się przy nim także dom przedpogrzebowy i mieszkanie dozorczy²⁰⁵. Cmentarz ucierpiał podczas okupacji niemieckiej, jednakże przetrwał okres wojny. W czasach PRL pozostałe macewy z cmentarza wykorzystano do układania chodnika przy budynkach aresztu śledczego i sądu. Odkryto je podczas prac remontowych w 1995 r. Zostały one zabezpieczone, a władze miejskie wraz z Fundacją Rodziny Nissenbaumów zamierzały przenieść je na teren cmentarza. Planów tych jednak nie zrealizowano²⁰⁶.

Synagogę wybudowano w latach 1857–1858 i erygowano wraz z zatwierdzeniem statutu synagogałnego 29 lipca 1858 r., ponadto przy synagodze funkcjonowała szkoła oraz mykwa²⁰⁷. Po utworzeniu w 1869 r. progimnazjum w Nowym Mieście część żydowskich chłopców pobierała w nim nauki, według danych z 1884 r. w szkolnych ławach naliczyć ich można było aż 25. W czasie okupacji budynek został zniszczony lub rozebrany.

33. Olecko – Margrabowa / Oletzko, w latach 1928–1945 Treuburg (pow. olecki, gm. Olecko)

Pierwszym obszerniej znanym zdarzeniem, jakie miało miejsce w Olecku, był głośny podówczas proces Izaaka Mejerowicza, który w 1704 r. sądzony był przez lokalny sąd starościński o bluźnierstwa i urąganie religii chrześcijańskiej. Proces zakończył się dla Żyda tragicznie, przekazano go do Królewca i mimo apelacji przed tamtejszym sądem został on skazany na śmierć²⁰⁸. Wiadome jest też, że inni Żydzi zamieszkiwali w tym czasie na obszarze oleckiego urzędu starościńskiego, także pewien Żyd z Olecka miał w czasie zarazy dżumy (z lat 1709–1711) pojawić się w Orniecie

204 M. Chamot, *op. cit.*, s. 105.

205 E. von Bonin, *op. cit.*, s. 145; P. Burchard, *op. cit.*, s. 78.

206 K. Bielawski, *Nowe Miasto Lubawskie*, http://www.kirkuty.xip.pl/nowe_miasto_lubawskie.htm (dostęp: 8 III 2016 r.).

207 E. von Bonin, *op. cit.*, s. 145; K. Wajda, *Nowe Miasto Lubawskie w latach 1772–1914*, [w:] *Nowe Miasto Lubawskie. Zarys dziejów*, red. M. Wojciechowski, Nowe Miasto Lubawskie 1992, s. 107.

208 J. Wijaczka, *Proces Żyda Izaaka Mejerowicza o bluźnierstwo przed sądem miejskim w Olecku w 1704 roku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, nr 1 (1996), s. 113–119.

(zob. → Ornetą) przy okazji przegania 315 sztuk bydła do Berlina²⁰⁹. W latach kolejnych źródła na temat obecności Żydów w mieście milczą i dopiero spis z roku 1747 podaje, że w mieście zamieszkiwało 71 Żydów. W wieku XIX pojawia się coraz więcej informacji na temat liczby Żydów oraz ich konwersji na chrześcijaństwo. Zaczynając od statystyk, to według spisu z 28 lutego 1843 r. mieszkało w mieście 68 Żydów, a 27 grudnia tego samego roku zanotowano w mieście 76 Żydów z 18 dziećmi w wieku szkolnym. Znaczna ich liczba pojawia się w 1880 r. – 103 osoby, później zaczyna się zmniejszać do 86 w 1890 r. (1,75% populacji), w pierwszych latach dyktatury nazistowskiej żyło tu 70–80 Żydów, natomiast w 1939 r. już tylko 25²¹⁰. W XIX w. nadal sporo Żydów zamieszkiwało poza miastem. Przykładowo w Mieruniszkach według spisu z 1871 r. mieszkało ich 41²¹¹.

Jak wyżej wspomniano, w Olecku, szczególnie w XIX w., notowane są konwersje Żydów na chrześcijaństwo, co było efektem działającego tu Towarzystwa do Szerzenia Chrześcijaństwa wśród Żydów z siedzibą w Berlinie (Gesellschaft zur Beförderung des Christentums unter den Juden). Wymienić tu można chrzty dorosłych Żydów potwierdzone w 1824, 1827 i 1857 r., choć było ich znacznie więcej²¹².

Co najmniej od połowy XIX w. w Olecku istniał cmentarz żydowski przy ówczesnej Goldaper-Straße (obecnie ul. Armii Krajowej)²¹³. Do czasów współczesnych nie pozostał po nim żaden ślad, dziś znajduje się tu park. Kirkut miał powierzchnię około 0,10 ha. Nie zachował się także budynek synagogi, która wzniesiona została w 1854 r., przy Rynku (Markt 31) między dwiema kamienicami (obecnie pl. Wolności 9). Jak wywnioskować można ze szkicu zachodniej pierzei rynkowej z 1935 r., synagoga posiadała też własne podwórko. Był to jednokondygnacyjny budynek, analogiczny z synagogami w Giżycku (zob. → Giżycko), Dąbrównie (zob. → Dąbrówno) czy Suszu (zob. → Susz)²¹⁴. Uległ on zniszczeniu podczas „nocy kryształowej” i nie przetrwał do czasów współczesnych. Obecnie w miejscu synagogi znajduje się budynek wielorodzinny.

34. Olsztyn – Allenstein (miasto, pow. Olsztyn)

O obecności Żydów w Olsztynie świadczą pozwolenia na handel i osadnictwo w pobliżu miasta z 1780 r. Jednakże dopiero epoka napoleońska i edykt tolerancyjny wpłynęły na to, że Żydzi przybywali tu z całego obszaru Prus lub ziem polskich.

209 *Der Preussische Staat...*, t. 1, s. 463; K. Buchholz, *Geschichtliche Entwicklung der Stadt Wormditt im Überblick (1330–1930)*, Wormditt 1930, s. 116–117.

210 *Die Juden und die jüdischen Gemeinden...*, s. 95, 756; *The Encyclopedia of Jewish Life...*, t. 3: Seredina-Buda-Z, red. S. Spector, New York 2001, s. 1322.

211 T. Chrzanowski, *Olecko w XIX wieku*, [w:] *Dzieje Olecka 1560–2010*, Olecko–Radom 2010, s. 265–266.

212 G. Jasiński, *Kościół ewangelicki na Mazurach w XIX wieku (1817–1914)*, Olsztyn 2003, s. 93–95.

213 *Treuburg. Ein Grenzkreis in Ostpreußen*, red. K. Krech, Leer 1990. Też kopia planu na stronie internetowej Urzędu Miasta w Olecku: http://www.um.olecko.pl/strona-152-plan_olecka_z_1930_r.html (dostęp: 8 III 2016 r.).

214 *Treuburg. Ein Grenzkreis...*, s. 13; J.M. Łapo, *Synagoga w Olecku pośród kamieniczek zachodniej pierzei rynku*, <http://www.sztetl.org.pl/pl/imagezoom/10351/> (dostęp: 8 III 2016 r.).

Z polskimi Żydami utrzymywali oni także kontakty handlowe, mimo wielokrotnych zakazów i kar. W 1813 r. pojawia się siedem pierwszych znanych z nazwiska rodzin żydowskich, wśród nich znalazła się też rodzina Mendelsohnów, z której wywodził się znany architekt Erich Mendelsohn, urodzony w 1887 r. w Olsztynie²¹⁵. W kolejnych latach 1816–1819 mieszkało tu 60 Żydów, 102 w 1843 r. wraz z 24 dziećmi w wieku szkolnym²¹⁶, później liczba ich wzrosła do 212 w 1871 r. i 495 w 1895 r., kiedy to osiągnęła maksimum (2,29%) w XIX w., choć procentowo najwięcej było Żydów w Olsztynie w 1880 r. (4,35%). W wiek XX Żydzi weszli z liczbą 471 osób w 1905 r., następnie w 1925 r. naliczono ich 612, a w 1933 r. 448²¹⁷.

W 1819 r. Żydzi zorganizowali dom modlitwy przy ówczesnej Richtstraße. W 1835 r. na rogu ówczesnych Krummstraße i Ecke Schanzenstraße (obecnie ulice Krzywa i Okopowa) wybudowano pierwszą synagogę. Budynek ten był użytkowany do 4 sierpnia 1877 r., kiedy oddano do użytku nową synagogę, a nieruchomość sprzedano osobie prywatnej, która urządziła w niej lokale mieszkalne. Do czasów obecnych budynek starej synagogi nie zachował się. Został rozebrany w 1992 r., a na jego miejscu wzniesiono nowy budynek, który wyglądem nawiązuje bryłą do wyglądu dawnej świątyni.

Nowa synagoga, jak wspomniano, zaczęła funkcjonować w 1877 r. Wybudowano ją przy Liebstädter Straße (obecnie ul. Grunwaldzka 9) w popularnym wówczas w Europie stylu mauretańskim, według projektu Ludwiga Förstera, na parceli zakupionej od parafii ewangelickiej za sumę 1500 marek²¹⁸. W pobliżu synagogi znajdował się dom dla starych Żydów, siedziba Bractwa Pogrzebowego oraz Związku Pomocy Chorym i Biednym Chewra Kadisha. Budynek synagogi został zdewastowany podczas „nocy kryształowej”.

Cmentarz żydowski w Olsztynie należy do największych w województwie warmińsko-mazurskim. Jego początki sięgają 1818 r., kiedy to wykupiono parcelę o powierzchni około 0,42 ha przy ówczesnej Seestraße (obecnie ul. Zyndrama z Maszkowic). W 1913 r. stanął obok budynek domu przedpogrzebowego zaprojektowany przez Ericha Mendelsohna. Wówczas już kirkut otoczony był ceglany murem, przez który prowadziła brama. Olsztyński kirkut został zdewastowany pierwszy raz w nocy 2 lutego 1936 r., kolejny raz podczas „nocy kryształowej”²¹⁹, przetrwał jednak cały okres hitlerowski. W latach 50. i na początku lat 60. XX w. nadal znajdowały się na nim nagrobki i macewy, był też objęty opieką miejscowego Żyda – Mariana Smolińskiego²²⁰.

215 A. Funk, *Geschichte der Stadt Allenstein von 1348 bis 1943*, Leer 1955, s. 266–267.

216 *Die Juden und die jüdischen Gemeinden...*, s. 720, 725.

217 A. Sommerfeld, *Juden im Ermland – Ihr Schicksal...*, s. 44; J. Jasiński, *Olsztyn w latach 1772–1818...*, s. 228.

218 J. Jasiński, *Olsztyn w latach 1772–1818...*, s. 228–229; E. Bergman, *Nurt mauretański w architekturze synagog Europy Środkowo-Wschodniej w XIX i na początku XX wieku*, Warszawa 2004, s. 153–154.

219 A. Sommerfeld, *Juden im Ermland – Ihr Schicksal...*, s. 46–47.

220 J. Jasiński, *Olsztyńskie nekropolie...*, s. 607.

Powołanie opiekuna i stróża zarazem było efektem starań olsztyńskiej Kongregacji Wyznaniowej, której członkowie alarmowali w 1947 r. o fakcie rozszabrowywania znajdujących się na cmentarzu macew, a także zaangażowania się w ten proceder (mający zresztą zasięg wojewódzki) jednej z olsztyńskich firm²²¹. Ostatecznie w 1955 r. cmentarz oficjalnie zamknięto, później ulegał on postępującej degradacji i celowej dewastacji – szczególnie po śmierci Smolińskiego (zm. 1968/1969). Na przełomie 1969 i 1970 r. nastąpiła oficjalna likwidacja cmentarza, który za aprobatą ówczesnego konserwatora zabytków został zamieniony w park. Obecnie nie zachowały się żadne macewy, część nagrobków w postaci obramowań jest jeszcze widoczna, zostały się jedynie nieliczne cokoły macew wrosnięte w drzewa. Znaczna ilość kamieni nagrobnych (około 80 sztuk) została wykorzystana jako gruz oraz materiał do umocnienia skarpy na tyłach budynku przy obecnej ul. Zamkowej²²². Częściowo utrzymał się mur cmentarny.

Przy cmentarzu zachował się w dobrym stanie wspomniany wyżej dom przedpogrzebowy projektu Ericha Mendelsohna (prawdopodobnie jego praca dyplomowa). Od 1951 do 1997 r. używany był jako magazyn i pracownia Archiwum Państwowego w Olsztynie. Obecnie obiekt jest własnością Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego, która w 2005 r. udostępniła go Stowarzyszeniu Kulturowemu Borussia. Stowarzyszenie po gruntownym remoncie zaadaptowało go w 2013 r. na Centrum Dialogu Międzykulturowego. Budynek stanowi dziś jedyną w tak dobrym stanie zachowania pamiątkę po ludności żydowskiej Olsztyna. Parterowy budynek wzniesiony na rzucie prostokąta o wymiarach 18,66 x 11,85 m został zaprojektowany wewnątrz tak, aby poszczególne jego pomieszczenia odzwierciedlały pośmiertną wędrówkę człowieka. Przy wejściu znajdowała się sala oczyszczenia, w której myto zwłoki, dalej była sala pożegnań o kształcie ostrosłupa, gdzie modlono się i przemawiano przy zmarłym. Piramidalny, zdobiony od wewnątrz dach, zwieńczony jest od środka Gwiazdą Dawida, symbol ten zdobi również posadzkę. Stąd kierowano się do pomieszczenia, z którego wynoszono ciało na cmentarz (kirkut). Podczas prac konserwatorskich zachowano oprócz układu pomieszczeń także ich kolorystykę i zdobienia²²³.

221 R. Gieszczyńska, W. Gieszczyński, *op. cit.*, s. 241.

222 P. Burchard, *op. cit.*, s. 50; J. Sikorski, *Rozwój przestrzenny miasta [Olsztyna]*, [w:] *Olsztyn 1353–2003...*, s. 545; M. Bartnik, *Cmentarz pochowany. O likwidacji cmentarza żydowskiego w Olsztynie*, „Borussia. Kultura – Historia – Literatura”, nr 37 (2006), s. 178–184; W. Knercer, *Cmentarze żydowskie i synagogi...*, s. 131, 133.

223 J. Martino, *Dom przedpogrzebowy projektu Ericha Mendelsohna. Problematyka konserwatorska*, „Renowacje i Zabytki”, nr 4 (2013), s. 87–90.

Fot. 6. Dom przedpo-
grzebowy w Olsztynie,
fot. S. Szczepański

35. Olsztynek – Hohenstein (pow. ostródzki, gm. Olsztynek)

Z wczesną historią pobytu Żydów w Olsztyнку wiąże się epizod z życia młodego studenta Michała Izraela, który w 1774 r. ochrzcił się publicznie, przyjmując imię Boguchwał i nazwisko Kampf²²⁴. Kolejne wzmianki o obecności Żydów w Olsztyнку pochodzą z 1794 r., kiedy przebywali tam w charakterze kupców. Ich liczba powoli rosła w XIX w., wówczas to notujemy w Olsztyнку ośmiu Żydów w 1831 r., następnie 13 w 1848 r., 70 w 1852 r. i w 1871 r. – 144 Żydów. W tym czasie stanowili oni 5,72% mieszkańców miasta i nigdy już nie osiągnęli większej liczby. Później, podobnie jak w innych miastach pruskich, liczba Żydów zaczyna maleć. W ostatnim spisie z XIX w., przeprowadzonym w 1895 r., wykazano 67 Żydów, w 1910 r. – 40, natomiast u progu okresu nazistowskiego około 35²²⁵.

W drugiej połowie XIX w. pojawiła się potrzeba zorganizowania cmentarza i synagogi. Miejsce pochówku ulokowano poza obszarem miejskim przy drodze do Jemiołowa, niedaleko jeziora Jemiołowskiego (obecnie ul. Jemiołowska). Po cmentarzu obecnie pozostał jedynie plac o powierzchni około 0,15 ha, bez zachowanych śladów nagrobków²²⁶. Mniej więcej w tym samym czasie wybudowano także synagogę przy ówczesnej Speicherstraße (obecnie ul. Składowa). Jak wspominał Georg Stein – ostatni burmistrz Olsztyńka – uniknęła ona zniszczenia w czasie rozruchów „nocy kryształowej”, gdyż od 1935 r. budynek synagogi przeszedł na majątek miasta, zniszczono jednak mieszkania i sklepy miejscowych Żydów²²⁷. Obecnie na miejscu dawnej synagogi, której budynek został zniszczony w trakcie działań wojennych, postawiony jest wielorodzinny budynek mieszkalny.

224 M. Toeppen, *Historia okręgu i miasta Olsztyńka*, przekł. M. Sacha, oprac. G. Białuński i G. Jasiński, Dąbrówno 2004, s. 80.

225 E. Hartmann, *Geschichte der Stadt Hohenstein in Ostpreussen*, Würzburg 1959, s. 94.

226 J.M. Łapo, *Żydzi powiatu ostródzkiego...*, s. 22.

227 K. Bürger, *op. cit.*, s. 600.

36. Orneta – Wormidtt (pow. lidzbarski, gm. Orneta)

Handlujący na obszarze Prus Żydzi pojawiali się w Ornecie na długo zanim jeszcze otrzymali prawo stałego zamieszkiwania. Poza wspomnianym wyżej rzeźniku z Olecka, który pojawił się w Ornecie w czasie dżumy w XVIII w., z pewnością przybywali tu handlować także inni Żydzi. Na początku XIX w. znajdujemy w miasteczku poświadczone pojedyncze rodziny, które od 1806 r. posiadały własny cmentarz ulokowany przy dawnej Krickhausener StraÙe około pół kilometra od cmentarza katolickiego²²⁸. W 1849 r. przy Liebstädter StraÙe, niedaleko katolickiej szkoły ludowej, wybudowano pierwszą synagogę.

W momencie zawiązania gminy wyznaniowej mieszkało w mieście 87 Żydów (1849 r.), w latach kolejnych populacja ich wzrastała: 1861 r. – 115, w 1871 r. – 174 (co stanowiło najwyższą zanotowaną liczbę w historii gminy), by od tego roku zacząć maleć. W 1880 i 1887 r. mieszkało tu 149 Żydów, w 1900 r. – 107, w 1905 r. – 87, w 1925 r. – 51, natomiast w roku dojścia nazistów do władzy żyło tu 45 przedstawicieli narodu żydowskiego. W listopadzie 1938 r. synagogę splądrowano i podpalono, a później władze miasta przebudowały ją na cele mieszkalne²²⁹.

Cmentarz żydowski znajdujący się przy ul. Piaskowej został zniszczony podczas „nocy kryształowej”. Obecnie na obszarze około 0,2 ha zachowało się jedynie kilka podstaw nagrobków.

37. Ostróda – Osterode (pow. ostródzki, gm. Ostróda)

Żydzi w Ostródzie zamieszkali już dość wcześnie. W 1707 r. wzmiankowany jest zaledwie jeden mieszkaniec wyznania mojżeszowego, kolejna wzmianka o Żydach pochodzi z 1715 r. W 1732 r. mieszkał tu przynajmniej jeden Żyd, w 1735 r. już trzech Żydów, o dość wysokim stopniu zamożności. Później pojawiają się oni jeszcze w latach 1748, 1787–1788, 1796. Społeczność żydowska w XIX w. stopniowo wzrastała. O ile w 1803 r. mieszkały w Ostródzie trzy rodziny wraz ze służbą oraz pojedynczy Żydzi, których starano się z miasta wyrugować, a przynajmniej ich liczby nie pomnażać, o tyle edykt tolerancyjny sprawił, że liczba ich zaczęła rosnać. W 1812 r. mieszkało tu piętnastu znanych z imienia Żydów, w 1846 r. – 108 (3,8% ludności), w 1858 r. – 160 (4,9%), w 1880 r. – 222. W 1900 r. – 242, wówczas też stanowili oni prawie 10% uczniów miejscowego gimnazjum i 16% radnych miejskich. W Ostródzie działał Związek Rzeszy Żydowskich Żołnierzy Frontowych. Inne ważniejsze stowarzyszenia to: Stowarzyszenie Żydowskiej Historii i Literatury, wraz z główną biblioteką, oraz Ostródzkie Niemiecko-Żydowskie Towarzystwo Miłośników Wędrowania²³⁰.

W 1735 r. Żydzi ostródzcy posiadali już własny kawałek ziemi i założyli cmentarz, który pierwotnie znajdował się najpewniej przy kościele parafialnym (obecny kościół pw. św. Dominika Savio). Kolejny cmentarz został założony po 1788 r.

228 F. Buchholz, *op. cit.*, s. 117.

229 A. Sommerfeld, *Juden im Ermland – Ihr Schicksal...*, s. 87–88.

230 J. Müller, *Zur Geschichte der Juden...*, s. 38–48; *Idem, Dzieje Ostródy...*, s. 259.

na obecnej tzw. Polskiej Górcie²³¹. Od 1835 r. dom modlitwy znajdował się przy dawnej Badenstraße (obecna ul. Pułaskiego). Nową synagogę w stylu mauretańskim wybudowano w 1893 r. przy Gartenstraße (dziś ul. Olsztyńska)²³². Żadna z tych budowli nie przetrwała do czasów współczesnych. Pierwsza już w 1939 r. była w fatalnym stanie, druga w 1938 r. nie pełniła swojej funkcji jako świątynia. Jeszcze przed „nocą kryształową” miasto opuścił rabin David Mannheim, wyposażenie synagogi przekazano do gminy w Olsztynie, natomiast budynek wystawiono na licytację. Ostatecznie po wpłaceniu 5% wadium właścicielami jej stali się baptyści. Niestety, w nocy z 9 na 10 listopada 1938 r. została ona podpalona. Baptyści otrzymali zwrot pieniędzy²³³. Obecnie jest to pusty plac przy ul. Olsztyńskiej (odcinek od ul. Pułaskiego do ul. Gizewiusza).

Nastroje antyżydowskie w Ostródzie wyczuwalne były już na początku lat 30. XX w. kiedy zdemolowano po raz pierwszy cmentarz oraz próbowano podpalić synagogę. W 1932 r. doszło tu do zamieszek skierowanych przeciwko „komunistom” i Żydom (31 lipca/1 sierpnia), w październiku 1932 r. podłożono przy należącym do Żyda sklepie odzieżowym (wówczas Alter Markt nr 11/13 – obecnie pl. Tysiąclecia) zegarowy ładunek bombowy, który został na szczęście odkryty przed detonacją. W grudniu tr. czternastu podejrzanych zostało postawionych przed sądem w Olsztynie, który uznał, że wydarzenie nie miało znamion przestępstwa zagrożenia życia, a jedynie wykroczenia przeciwko porządkowi publicznemu, próby kradzieży i umyślnego niszczenia mienia. Czterech uniewinniono, resztę skazano na karę od 6 tygodni do 2,5 roku więzienia²³⁴. Od 1933 r. nastroje antyżydowskie nasiliły się jeszcze bardziej. Niemniej w 1937 r. w mieście mieszkało jeszcze 75 Żydów, w 1938 r. już tylko pięć rodzin. Zostali oni przeniesieni do pełniącego funkcję doraźnego getta „Domu Żydowskiego”, przy ówczesnej Wilhelmstraße 8, gdzie przebywali do marca 1939 r.²³⁵ Dom ten zachował się do dzisiaj.

Cmentarz położony na tzw. Polskiej Górcie przy ul. Garnizonowej zajmuje powierzchnię około 0,2 ha. Pierwotnie otoczony był kamiennym murem. Po dewastacji w latach 30. XX w. cmentarz był niszczone także w latach powojennych. Jeszcze w latach 1946–1948 były widoczne liczne nagrobki. W latach 70. XX w. poza terenem kirkutu odkryto dwie macewy Justine i Szlomo z rodziny Samulon, które zostały ustawione na cmentarzu, nie znajdują się one w miejscu pochówku tych osób. Jedna z zachowanych macew jest w stanie bardzo dobrym, druga jest złamana w połowie. W 2001 r. członkowie Ostródzkiego Stowarzyszenia Kulturowego „Sasinia” odnaleźli jeszcze jedną macewę, która niestety później zaginęła w niewyjaśnionych

231 W. Skrobot, *Z dziejów Żydów ostródzkich*, „Raptularz Ostródzki. Gazeta Zamkowa”, nr 2, styczeń–luty 1998 r., s. 8. Cmentarz ten widnieje na planie Ostródy z 1788 r. na północ od cmentarza miejskiego (por. też plan Ostródy z marca 1789 r. Schlegela zawierający projekt odbudowy miasta po pożarze z 1788 r. [w:] J. Müller, *Dzieje Ostródy...*, plan III).

232 J. Müller, *Dzieje Ostródy...*, s. 259; E. Bergman, *op. cit.*, s. 36.

233 R. Kabus, *op. cit.*, s. 86; K. Bürger, *op. cit.*, s. 597–600; J.M. Łapo, *Żydzi powiatu ostródzkiego...*, s. 29, 34.

234 M. Wildt, *op. cit.*, s. 67.

235 J.M. Łapo, *Żydzi powiatu ostródzkiego...*, s. 36.

okolicznościach. W 2002 r. członkowie Stowarzyszenia uporządkowali nekropolię. Obecnie kontynuowane są prace nad upowszechnianiem wiedzy na temat samego cmentarza oraz ludności żydowskiej zamieszkującej miasto. Jak dotąd nie oznaczono jednak miejsca cmentarza tablicą informacyjną.

38. Pasłek – Preußisch Holland (pow. elbląski, gm. Pasłek)

W Pasłku ludność żydowska pojawiała się już w końcu XVII w. oraz w wieku następnym, głównie w charakterze wędrownych kupców. Dopiero od 1812 r. zaczęła zamieszkiwać w mieście na stałe. Pierwsze znane nazwiska osiadłych w mieście Żydów znamy z 1813 r. Było to siedem rodzin przybyłych w trzech falach, w tym dwóch przedstawicieli rodziny Fürst, ale też rodziny Lindenheim, Isenheim, Stolpin, Rosenberg, Arnheim. W latach 1814–1816 przybywali kolejni i w konsekwencji w 1817 r. zawieszono tu nieformalną gminę z własnym domem modlitwy, która oficjalnie ukonstytuowała się z dniem 23 lipca 1847 r., po wydaniu edyktu korporacyjnego i przyjęciu statutu.

W Pasłku Żydzi już w końcu lat 30. XIX w. zaczęli stanowić elitę miasta, zajmując najlepsze domy. Interesujący jest pochodzący z 1838 r. wywód na temat stanu zdrowotności populacji Pasłka. Według autora, tutejsi Żydzi charakteryzowali się dobrym zdrowiem, a starcy dożywali w zdrowiu sędziwego wieku. Również śmiertelność dzieci była bardzo niska, gdyż od piętnastu lat zmarło w rodzinach żydowskich (w 1838 r. – około 30 rodzin) jedynie pięcioro dzieci²³⁶. W roku 1864 mieszkało tu 160 Żydów, w 1871 r. – 181, w 1885 r. – 183, w 1895 r. – 134. Spadek, który zauważalny jest pod koniec XIX w., postępował dalej w kolejnym stuleciu. W 1903 r. mieszkało w Pasłku 104 Żydów, a u progu okresu nazistowskiego w 1933 r. – 41²³⁷.

Od 1842 r. w Pasłku funkcjonowała na przedmieściach bożnica. Nowa synagoga została wzniesiona w 1878 r. przy ówczesnej Steinthorstraße (obecnie ul. Krasickiego – róg ul. Dąbrowskiego)²³⁸. W 1817 r. Żydzi zakupili od piekarza Zerocha za 30 talarów kawałek gruntu pod cmentarz na znajdującym się na przedmieściach wzniesieniu, grunty te w 1864 r. jeszcze poszerzono (późniejsza Krossenerstraße, obecnie ul. Wojska Polskiego – cmentarz znajduje się na tyłach domu pod numerem 15).

Synagoga oraz cmentarz zostały zniszczone podczas „nocy kryształowej”. W miejscu spalonej świątyni obecnie znajduje się budynek mieszkalno-handlowy przy ul. Krasickiego 19. Cmentarz mimo dewastacji w latach 30. XX w. i bezpośrednio po wojnie zachował się do czasów obecnych. Od 1990 r. znajduje się w rejestrze zabytków (pod numerem 137/90). Teren jego dzięki staraniom władz miasta jest zadbane, częściowo otoczony murem i metalową siatką. Obecnie powierzchnia cmentarza wynosi około 0,3 ha. W 1996 r. uczniowie Liceum Ogólnokształcącego im. Bohaterów

236 Dr Creutzwieser, *Beitrage zu einer historisch-statistisch-medizinischen Topographie von Pr. Holland*, „Preussische Provinzial-Blätter”, t. 19 (1838), s. 526.

237 R. Helwig, *Die Geschichte der Stadt Preußisch Holland*, Marburg 1961; *The Encyclopedia of Jewish Life...*, t. 2, s. 1025–1026.

238 G. Conrad, *Preuss. Holland einst und jetzt*, Pr. Holland 1897, s. 210–213. Opis wyposażenia synagogi: *ibidem*, s. 212.

Grunwaldu w Pasłęku dokonali pierwszej próby opisu stanu zachowania cmentarza oraz inwentaryzacji zachowanych nagrobków²³⁹. Dzięki powstałemu opracowaniu wiemy, że obecnie na cmentarzu znajduje się ponad 100 grobów w postaci tumb, mogił ziemnych, słupków, podstaw i cokołów oraz fragmentów połamanych macew, spośród których ocalało jedynie trzydzieści wykonanych z piaskowca i nieliczne marmurowe. Niektóre z nich zostały przewrócone, część zachowana jest częściowo, kilka macew najpewniej wcześniej wykopano i przestawiono, na co wskazuje skierowanie awersu, czyli napisów hebrajskich w odwrotną stronę niż u wszystkich pozostałych. Część grobów nosi ślady rozkopywania.

Na macewach znajdują się inskrypcje zarówno w języku hebrajskim (awers), jak i niemieckim (rewers) oraz daty zapisane według kalendarzy hebrajskiego i chrześcijańskiego. Charakteryzują się też bogatą ornamentyką: stylizowane ramki, motywy roślinne, wieniec, róża, pióro i elementy geometryczne, uskrzydłona klepsydra, złamane drzewo, Gwiazda Dawida. Nagrobki są orientowane w sposób charakterystyczny dla kultury żydowskiej – zostały umiejscowione w głowach grobów, od strony zachodniej. Lica macew prawie we wszystkich przypadkach zwrócone są w kierunku wschodnim.

W 2004 r. doszło do dewastacji cmentarza prawdopodobnie przez lokalnych neonazistów sympatyzujących z organizacją Blood & Honour, którzy wymalowali na części nagrobków symbole nazistowskie i antyżydowskie hasła. Skutki wandalizmu po dokonaniu dokumentacji policyjnej zostały natychmiast usunięte przez władze miejskie. Z braku dowodów wobec podejrzanych sprawę jednak zamknięto, winnych nie udało się ustalić. W 2008 r. w ramach programu edukacyjnego „Przywróćmy Pamięć” realizowanego przez Fundację Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego uczniowie Gimnazjum nr 1 w Pasłęku objęli cmentarz opieką, przy okazji planując propagowanie wiedzy o historii i kulturze Żydów wśród uczniów i mieszkańców miasta i gminy Pasłęk.

39. Pieniężno – Mehlsack (pow. braniewski, gm. Pieniężno)

O obecności Żydów w Pieniężnie dowiadujemy się dopiero w 1819 r. Wówczas to (25 sierpnia) urodzić się miał w miasteczku Hirsch Casparson – syn kupca Caspara z Braniewa. W 1832 r. mieszkało tu 56 Żydów, w 1843 r. – 53 z 11 dzieci w wieku szkolnym, a w 1871 r. – 129, co stanowiło wówczas maksymalną liczbę (3,45% populacji). Do końca XIX w. liczba ta się obniżyła do 56 w 1895 r., niewiele się zmieniła w 1905 r. (55 Żydów), by ostatecznie sięgnąć liczby 19 osób w 1925 r. W momencie dojścia Hitlera do władzy żyło tu pięć rodzin żydowskich²⁴⁰.

239 Dzięki uprzejmości Katarzyny Panimasz – nauczycielki liceum, która sprawowała pieczę merytoryczną nad opracowaniem, ukazało się ono na stronie internetowej <http://www.kirkuty.xip.pl/paslek.htm> (dostęp: 8 III 2016 r.): *Cmentarz żydowski w Pasłęku*. Opracowanie historyczno-konserwatorskie, red. K. Panimasz, Pasłęk 1996.

240 A. Sommerfeld, *Juden im Ermland – Ihr Schicksal...*, s. 85; *Die Juden und die jüdischen Gemeinden...*, s. 720, 725.

W XIX w. wzniesiono w mieście synagogę na południe od centrum, przy dawnej Wormditter StraÙe w pobliu znajdowaÅa siÄe takÅe rzeÅnia rytualna (obecnie ul. Ornecka), w czasie „nocy krysztaÅowej” synagoga spÅoneÅa wraz z caÅym wyposaÅeniem. PÅniej budynek rozebrano. W miejscu, gdzie dawniej staÅa rzeÅnia znajduje siÄe dziÅsi plac zabaw.

Cmentarz rÅwnieÅ założono w XIX w. Obszar ten o powierzchni okoÅo 0,2 ha nosiÅ w okresie niemieckim nazwÄ Judenberg (obecnie ul. Cmentarna). W czasie „nocy krysztaÅowej” zostaÅ zniszczony. W latach kolejnych stopniowo usuwano z niego nagrobki. Teraz jego czÄÅ zajmuje cmentarz komunalny oraz kwatery Åolnierzy radzieckich. Relikt cmentarza Åydowskiego stanowi pÅnocno-wschodniÄ czÄÅ obecnego cmentarza komunalnego od strony stadionu miejskiego. Zachowany jest jedynie dawny starodrzew, nadal czytelny jest jego ukÅad.

40. Pisz – Johannsburg (pow. piski, gm. Pisz)

O staÅej obecnoÅci ÅydÅw w Piszu wiemy ze ÅródeÅ po 1812 r., choÄ juÅ w 1716 r. jeden ze starozakonnych Wilhelm Abramowicz przyjÄÅ chrzest²⁴¹. WedÅug spisu z 18 lutego 1843 r. miasto zamieszkiwaÅo 137 ÅydÅw, w spisie z 27 grudnia tr. mieszkaÅo tu 123 ÅydÅw z 39 dzieÅmi w wieku szkolnym²⁴². W latach kolejnych liczba ich zmieniaÅa siÄe. PrzykÅadowo w 1885 r. mieszkaÅo w Piszu 157 ÅydÅw, a w wiek XX piska gmina weszÅa z liczbÄ 102 dusz (1902 r.), w 1910 r. liczyÅa 146 czÅonkÅw, a w 1925 r. mieszkaÅo tu 125 ÅydÅw. W 1854 r. oficjalnie zawiÄzano gminÄ wyznaniowÄ, w 1864 r. wybudowano synagogÄ. Gmina posiadaÅa teÅ wÅasnego nauczyciela oraz rzeÅzaka. WokÅÅ ÅwiÄtyni skupiali siÄe takÅe wierni spoza miasta: z BiaÅej Piskiej (Bialla, od 1938 r. Gehlenburg), Borek (Adlig Borken), Grodziska (Burgdorff), JeÅy (Jeschen, od 1938 r. Geshen), Karpy (Karpen), Karwicy (Kurwien), Orzysza (Arys) i Zdunowa (Sdunowen, od 1938 r. Sadunen), czÄÅ z nich zamieszkiwaÅa te miejscowoÅci juÅ w 1843 r.

Synagoga znajdowaÅa siÄe na uboczu miasta, za rzekÄ, przy skrzyÅowaniu Åwczesnych Lycker StraÙe (obecna ul. Wojska Polskiego) i Lupker Chaussee (obecna ul. PionierÅw), naprzeciwko Warschauer StraÙe (obecna ul. Warszawska)²⁴³. W 1913 r. byÅa ona odnowiona lub teÅ, jeÅeli przyjmiemy sÅowa MieczysÅawa OrÅowicza, w miejscu starej wzniesiono nowÄ budowÅÄ²⁴⁴. W 1938 r. zostaÅa ona zniszczona, choÄ juÅ wczeÅniej dochodziÅo kilkakrotnie do tego, Åe wybijano w niej szyby. Obecnie w miejscu synagogi znajduje siÄe rondo ÅÄczÄce ulice KoÅciuszki, PionierÅw, Wojska Polskiego i WarszawskÄ.

241 Pisz. *Z dzieÅw miasta i powiatu*, Olsztyn 1970, s. 137.

242 *Ibidem*, s. 95, 756.

243 A. Kossert, *Zarys historii gminy Åydowskiej w Piszu*, „Znad Pisy”, nr 8 (1999), s. 69–72.

244 OrÅowicz, bÄdÄc w Piszu w 1913 r., pisaÅ: „Åydzci majÄ nowÄ okazaÅÄ synagogÄ”, zob. M. OrÅowicz, *Ilustrowany przewodnik po Mazurach Pruskich i Warmii*, oprac. G. JasiÅski, A. RzempoÅuch, R. Traba, Olsztyn 1991, s. 110. Na temat synagogi w Piszu por. teÅ J.M. Åapo na <http://www.sztetl.org.pl/pl/city/pisz/> (dostÄp: 8 III 2016 r.).

Cmentarz żydowski założony został najpewniej już w połowie XIX w. na działce o powierzchni około 0,4 ha, położonej na południe od miasta, na skrzyżowaniu drózek przy dzisiejszej ul. Parkowej, druga z dróg prowadzi od nekropolii w kierunku wschodnim, ku rzece Pisie²⁴⁵. Obecnie jest to teren nieużytków, porośnięty starodrzewem i krzakami. *In situ* zachowało się do czasów współczesnych jedynie pięć podstaw macew, choć jeszcze w latach 90. XX w. znajdował się tu nagrobek Leisera Radinowskiego z inskrypcjami w językach hebrajskim oraz niemieckim: „Hier ruht in Gott mein lieber Mann, unser guter unvergesslicher Vater Leiser Radinowski, geb. 13 Aug. 1850, gest. 20 Sept. 1926“ (Tutaj spoczywa w Bogu mój ukochany mąż, nasz dobry i niezapomniany ojciec Leiser Radinowski, ur. 13 sierpnia 1850 r., zm. 20 września 1926 r.). Obecnie nagrobek ten uznaje się za zaginiony. Fragment jednej macewy znajduje się w zbiorach muzeum w Pieszku, jest to element nagrobka w postaci otwartej księgi z inskrypcją w językach niemieckim i hebrajskim: „Ernestine Lewkonja ur. 9 [stycznia] 18[74] / 20 Tevet 5634, zm. 14 III 1879 / 19 Adar 5639“. Według relacji świadków, którzy dzielili się swoimi opiniami na forum internetowym sercemazur.pl, jeszcze w 2008 r. wokół cmentarza znajdowało się wiele fragmentów macew, niektóre z nich wykorzystywano jako materiał budowlany, podobny los spotkał znajdujące się na cmentarzu cokoły²⁴⁶. Od 2014 r. cmentarz oznaczony jest tabliczką i objęty opieką gminy miejskiej.

41. Prostki – Prostken (pow. ełcki, gm. Prostki)

W Prostkach Żydzi notowani są od XIX w. W Małych Prostkach ich obecność odnotowano w 1843 r., kiedy mieszkały tam dwie rodziny liczące 12 osób. Jeden z tutejszych Żydów – Joseph Wolff – prowadził karcznię²⁴⁷. Pierwotnie mieszkający w Prostkach Żydzi należeli do gminy synagogałnej w Ełku. Po wybudowaniu w 1873 r. własnego domu modlitwy i wystosowaniu w 1879 r. supliki do landratury ełckiej o zezwolenie na utworzenie samodzielnej gminy otrzymali odmowną odpowiedź. W 1905 r. w miasteczku mieszkało 82 Żydów²⁴⁸. W okresie Republiki Weimarskiej znajdowało się tu biuro rejestracyjne dla przybywających ze Wschodu wędrownych kupców żydowskich, a także hotel i restauracja prowadzona przez Hermanna Berlowitza²⁴⁹. W roku przejęcia władzy przez nazistów mieszkało w Prostkach około 56 Żydów.

Żydowscy mieszkańcy Prostek posiadali także swój własny cmentarz. Początkowo chowali swoich zmarłych w Ełku, jednakże po wybudowaniu bożnicy zaczęli użytkować własną nekropolię – z roku 1874 pochodzi też pierwsza wzmianka o tutejszym cmentarzu żydowskim. Na podstawie planu 1:25 000 z 1938 r. wywnioskować

245 Lokalizacja i opis: J.M. Łapo na <http://www.sztetl.org.pl/pl/city/pisz/> (dostęp: 8 III 2016 r.).

246 Wątki dotyczące lat 2008–2009 na: <http://rygielpisz.eu/sercemazur/viewtopic.php?t=170&postdays=0&postorder=asc&start=0> (dostęp: 8 III 2016 r.), tam też dokumentacja fotograficzna.

247 *Die Juden und die jüdischen Gemeinden...*, s. 100, 756.

248 *The Encyclopedia of Jewish Life...*, t. 2, s. 1029.

249 R. Kabus, *op. cit.*, s. 130.

można, że cmentarz znajdował się około 430 m na wschód od rzeki Ełk, licząc od miejsca, gdzie przebiegał kanał doprowadzający wodę do Prostek, bezpośrednio przy wzniesieniu o wysokości 120,4 m n.p.m., niedaleko skrzyżowania leśnych drózek²⁵⁰. Współcześnie teren nekropolii porośnięty jest lasem.

42. Reszel – Rößel (pow. kętrzyński, gm. Reszel)

Informacje na temat pierwszych Żydów w Reszlu sięgają 1814 r. Z lat późniejszych wiemy, że miasto zamieszkiwało 28 Żydów w 1816 r., w 1825 r. – 40, w 1834 r. – 55, w 1843 r. – 53, w 1846 r. – 61, w 1871 r. – 129, natomiast w 1880 r. żyły tu 133 osoby wyznania mojżeszowego. Od tego roku liczba ich zaczęła maleć. Już pięć lat później mieszkało ich tylko 96, w 1895 r. – 84, w pierwszej dekadzie XX w. populacja Żydów wahała się między 64 a 59 osobami. W latach 1925 i 1933 zamieszkiwało w Reszlu 20 Żydów²⁵¹.

Przed wybuchem I wojny światowej przy ówczesnej Schloßstraße (obecnie ul. Sienkiewicza) wzniesiono synagogę. W 1937 r., kiedy kolejna fala Żydów wraz z rabinem opuściła miasto, budynek synagogi sprzedano. Ostatnich czterech Żydów zostało wywiezionych z Reszla transportem 16 lutego 1942 r. do getta – faktycznie obozu przejściowego w Olsztynie²⁵². Obecnie po synagodze nie zachowały się żadne ślady.

Cmentarz założony został na przedmieściach w pobliżu fabryki maszyn (obecnie ul. Kościuszki). Przetrwał on lata wojenne, jednakże w 1987 r. był już niemalże pozbawiony śladów pochówków. Aloys Sommerfeld pisze o zachowanych trzech-czterech nagrobkach, natomiast Przemysław Burchard w 1990 r. wspomina o trzech nagrobkach – najstarszy z 1854 r.²⁵³ Obecnie obszar cmentarza, który wynosi około 0,25 ha, porasta gęsta roślinność, zachowały się na nim relikty cementowej postawy grobowca rodzinnego, tumba wykonana z lastriko i granitowa podstawa macewy.

43. Ryn – Rhein (pow. giżycki, gm. Ryn)

W Rynie funkcjonowała niewielka grupa Żydów, którzy zajmowali się kupiectwem. W połowie XIX w. zamieszkiwały tu jedynie dwie rodziny żydowskie, natomiast rejestr podatkowy z 1861 r. przy okazji spisu podatników z Rynu wymienia sześć osób. Niewielka liczba nie przeszkodziła w 1862 r. zawiązać w miasteczku niewielkiej gminy z własnym cmentarzem, do której należeli także żydowscy mieszkańcy okolicznych wsi²⁵⁴. Gmina nie posiadała synagogi, choć mógł znajdować się tu dom modlitwy, ewentualnie na jego użytek przeznaczono prywatne mieszkanie.

250 Messtischblatt 1:25 000 Scharfenrade, nr 911 (nr 22100) (1938 r.).

251 A. Poschmann, *600 Jahre Rößel. Bilder aus alter und neuer Zeit*, Rößel 1937, s. 351; A. Sommerfeld, *Juden im Ermland – Ihr Schicksal...*, s. 115–116.

252 A. Sommerfeld, *Juden im Ermland – Ihr Schicksal...*, s. 116.

253 *Ibidem*, s. 117; P. Burchard, *op. cit.*, s. 51.

254 J. Sekta, *Ludność żydowska w powiecie leckim (giżyckim)*, [w:] *Postawy oraz wzajemne stosunki grup etnicznych i narodowościowych na Mazurach (XIV–XX w.)*. Materiały z sesji naukowej (Giżycko, 11–12 czerwca 1999 r.), red. G. Białyński, G. Jasiński, Giżycko 1999, s. 47.

W przypadku cmentarza nie mamy całkowitej pewności, kiedy został on założony, jednakże nastąpiło to niewątpliwie już około połowy XIX w. Nekropolię założono mniej więcej 750 m na południe od historycznego centrum miasta na malowniczym wyniesieniu nad wschodnim brzegiem jeziora Ryńskiego (Rhein-See) przy ówczesnej Nikolaikenstraße (obecnie ul. Świerczewskiego 38). W 1928 r. około 150 m na północ od cmentarza znajdował się tartak. Cmentarz nadal istniał jeszcze w 1944 r., choć nie był już używany²⁵⁵.

Cmentarz zachował się w okresie powojennym na terenie należącym do Suwałskiego Przedsiębiorstwa Produkcji Leśnej „Las”, wówczas też został sprofanowany poprzez założenie na jego obszarze latryny. Przedsiębiorstwo, zdając sobie sprawę z tego, że działka zajęta jest przez nekropolię, złożyło w latach 70. XX w. w Wydziale Wyznań Nierzymkokatolickich Urzędu do spraw Wyznań wniosek o zgodę na likwidację cmentarza. Ówczesne kierownictwo nie zaaprobowало tego, nakazując jednocześnie ogrodzenie terenu i wykonanie dokumentacji fotograficznej – nie wiadomo, czy doszło do spełnienia tych wymogów. W latach 90. XX w. teren ten trafił w ręce prywatnego inwestora, który wystąpił w kwietniu 1995 r. do Rady Miejskiej w Rynie o wyrażenie zgody na likwidację cmentarza w celu wykorzystania działki pod zabudowę rekreacyjno-turystyczną. Na cmentarzu, który mimo iż znajdował się w stanie permanentnej ruiny, ostały się jeszcze ślady po czterech pochówkach, w tym dziewięć macew z piaskowca i granitu (zachowane jest też zdjęcie dobrze utrzymanej tablicy z grobu pochowanej na cmentarzu Miriam córki Mosze)²⁵⁶. Po otrzymaniu przez właścicielkę gruntu odpowiedzi odmownej nieruchomości zakupiona została przez kolejnego inwestora, który w listopadzie 1995 r. samowolnie dokonał rozplantowania terenu, tłumacząc się niewiedzą, iż na zakupionej posesji znajdowała się nekropolia. Nagrobki wywieziono na wysypisko, zakopano w dole i przysypano warstwą śmieci. Sprawa została nagłośniona przez lokalne media²⁵⁷, interweniowały władze miejskie i prokuratura, doprowadzając do zaprzestania dewastacji i zabezpieczenia terenu.

Do dziś pozostałości cmentarza, obejmujące około 0,04 ha, znajdują się w obrębie przedsiębiorstwa produkcji drzwi i okien JOCZ przy ul. Świerczewskiego 38. Jedy- nym śladem po nekropoli jest zachowany starodrzew oraz niewielkie wyniesienie. Dostęp do cmentarza jest utrudniony, nawet od strony jeziora.

255 Messtischblatt 1:25 000 Rhein, nr 726 (1928 r.); Rhein, nr 2095 (1944 r.).

256 Sprawę cmentarza opisał K. Zbrożek, *Biznes z duchami przodków*, „Gazeta Warmii i Mazur”, z 23 V 1995 r. Zdjęcie i opis zob. też: K. Bielawski, *Ryn*, <http://www.kirkuty.xip.pl/ryn.htm> (dostęp: 8 III 2016 r.). Zob. także: P. Burchard, *op. cit.*, s. 53.

257 I. Dągowski, *Spychaczem po mogiłach*, „Gazeta Giżycka”, z 1 XII 1995 r. Zob. też rozmowę z pragnącym zachować anonimowość mieszkańcem Rynu: <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/ryn/16,relacje-wspomnienia/12744,dewastacja-cmentarza-zydowskiego-w-rynie/> (dostęp: 8 III 2016 r.).

44. Sępopol – Schippenbeil (pow. bartoszycki, gm. Sępopol)

Gmina Żydowska w Sępopolu w pierwszej połowie XIX w. była nieliczna. W 1843 r. mieszkało tu jedynie 10–13 Żydów²⁵⁸. Również kiedy ukonstytuowała się gmina w 1864 r. liczyła ona zaledwie kilka rodzin. W 1880 r. znajdowało się w mieście 58 Żydów, w 1890 r. – 68 (2,26% społeczeństwa). Należała do nich synagoga, wybudowana najpewniej w 1864 r., która w 1870 r. spłonęła i jej nie odbudowano²⁵⁹.

Należący do gminy cmentarz ulokowany został na końcu dawnej Rößeler Scheunenstraße (obecnie ul. Bolesława Prusa). Zaczął on funkcjonować od 30 kwietnia 1860 r., o czym wywnioskować można z napisu na jednym z nagrobków – „Hier ruht unser geliebten Sohn Paul Levy, geboren den 10 März 1859, gestorben den 30 April 1860 am Gründungstage des heisigen Friedhofes“. W 1874 r. znajdowało się tu osiem grobów obsadzonych kwiatami. Na cmentarz wchodziło się przez bramę, na której znajdowała się inskrypcja następującej treści: „Hier ruhe aus von Erdenkampf und Erdenleid, o Menschensohn, der Leib sinkt in die Gruft, der Geist schwingt sich hinauf zu Gottes Thron“²⁶⁰. Nie mamy pewności, jaki los spotkał go w latach 30. i 40. XX w. W 1933 r. mieszkało tutaj jeszcze około 25 Żydów, w 1944 r. w Sępopolu założono jeden z pięciu podobozów KL Stutthof. Obecnie teren nekropolii zajmuje zabudowa mieszkalna.

45. Susz – Rosenberg (pow. iławski, gm. Iława)

W 1793 r. w Suszu mieszkała jedna rodzina żydowska posiadająca list ochronny, w 1799 r. źródła mówią o zaledwie dwóch takich rodzinach. Głową pierwszej z nich był Israel Littmann, który za prawo zamieszkania w Suszu zobowiązał się ponieść koszty naprawy sprzętu gaśniczego za okrągłą sumę 100 talarów, płaconą jednak w ratach. Głową drugiej rodziny był Josef Elias Hirsch, dość zamożny kupiec, który posiadał własny dom przy Brunnenstraße 105 (obecna ul. Bałtycka). W 1812 r. Susz zamieszkiwało 13 rodzin (co dawało około 81 Żydów), a liczba ich do połowy XIX w. wzrosła: w 1834 r. – 74, 1846 r. – 133, choć tylko część cieszyła się pełnymi prawami obywatelskimi w mieście. Przykładowo w 1847 r. były to 103 osoby²⁶¹. W 1851 r. w Suszu zamieszkiwało 151 Żydów, w 1858 r. – 156, a w 1895 r. – 105. W 1908 r. żyło w mieście 65 Żydów²⁶². Warto zauważyć, że w 1932 r. liczba mieszkających w Suszu Żydów wynosiła 50 dusz, natomiast, co ciekawe, w 1937 r., czyli po dojściu Hitlera do władzy, wzrosła ona do 72²⁶³.

258 „Der Orient...“, s. 234; *Die Juden und die jüdischen Gemeinden...*, s. 721. W 1852 r. urodził się tu znany żydowski dziennikarz liberalny Isidor Levy (zm. w Berlinie w 1929 r.); J. Walk, *Kurzbiographien zur Geschichte der Juden: 1918–1945*, München 1988, s. 228.

259 *The Encyclopedia of Jewish Life...*, t. 2, s. 1147.

260 G. Liek, *Die Stadt Schippenbeil mit Berücksichtigung des Kirchspiels und der Umgegend*, Königsberg 1874, s. 246.

261 *Die Juden und die jüdischen Gemeinden...*, s. 127.

262 K.J. Kaufmann, *Geschichte der Stadt Rosenberg...*, s. 131–133.

263 *Deutsches Städtebuch...*, s. 103.

W 1821 r. w Suszu przy ówczesnej Schmalestraße 23 (obecnie ul. Wąska) zorganizowano dom modlitwy. W tym samym miejscu w 1868 r. na poszerzonej o kolejną parcelę działce u zbiegu Schmalestraße i Kirchenstraße (obecnie ul. Podmurze) wybudowano synagogę. Inwestycja wyniosła 2650 talarów pruskich i została zrealizowana w okresie od 10 lipca do 1 października 1868 r.²⁶⁴ Gminie przewodniczyli od wielu lat, co najmniej do 1933 r., mężczyźni z rodziny Finkenstein²⁶⁵. Przy synagodze znajdowała się także szkoła dla dzieci z rodzin żydowskich. W 1842 r. nauczyciel Abraham Weinberg udzielał lekcji grupce 32 uczniów, a w 1858 r. do szkoły żydowskiej uczęszczało 60 uczniów. W 1932 r. uczyło się w niej już tylko sześcioro dzieci. Jednocześnie wiele dzieci z rodzin żydowskich posyłano do szkoły miejskiej²⁶⁶.

W Suszu oprócz synagogi znajdował się także cmentarz żydowski. Otoczony dwumetrowym płotem kirkut założono poza miastem już w 1803 r., po tym jak Josef Elias Hirsch za sumę sześciu talarów wykupił kawałek gruntu przy drodze do Olbrachtowa (dawne Albrechttau) o powierzchni około 0,09 ha. Jednak dopiero, gdy ziemia przeznaczona na cmentarz przekazana została w ręce spadkobiercy Hirscha, rozpoczęto jego użytkowanie. W tym samym 1853 r. dokupiono jeszcze nieco ziemi w celu zwiększenia obszaru grzebalnego²⁶⁷. Ostatecznie jego obszar wynosił około 0,1–0,15 ha. Do dzisiaj jest to dość dobrze widoczne wzniesienie po prawej stronie drogi na Olbrachtowo, między ul. Leśną a obecnym Osiedlem Leśnym. Jedyne relikty cmentarza są zachowana alejka, zarys ogrodzenia i bramy wjazdowej. Naoczni świadkowie podczas prowadzonego przeze mnie wywiadu w czerwcu 2004 r. wspominali, że wiele pomników było w latach 50. i kolejnych wywożonych z terenu cmentarza.

Fot. 7. Aleja prowadząca na cmentarz żydowski w Suszu, fot. S. Szczepański

264 K.J. Kaufmann, *Geschichte der Stadt Rosenberg...*, s. 136.

265 A. Weigel, *Hebräisch in Rosenberg*, „Heimat Kurier”, nr 200/33 (1–2/1982), s. 52.

266 *Führer durch die jüdische Gemeindeverwaltung und Wohlfahrtspflege in Deutschland 1932–33*, red. Zentralwohlfahrtsstelle der deutschen Juden, Berlin 1933; S. Szczepański, *Spółeczeństwo Susza na przestrzeni dziejów*, [w:] *Susz. Z dziejów miasta i okolic*, red. J. Cygański, Olsztyn 2006, s. 135.

267 K.J. Kaufmann, *op. cit.*, s. 137.

Synagoga zachowała się w relatywnie dobrym stanie do dzisiaj. Po remoncie w latach 1978–1980 przez krótki czas budynek (zwany do dziś „Bożnicą”) pełnił funkcję klubokawiarni. W październiku 1984 r. przeniesiono do niego filię Miejsko-Gminnego Ośrodka Kultury w Suszu z pracowniami fotograficzną i modelarską oraz salą taneczną. Po pożarze MGOK w maju 1992 r. budynek synagogi stał się główną siedzibą instytucji. Od 1997 r. budynek znajduje się w rejestrze zabytków (pod numerem 524/97). W 2001 r. został on przekazany gminie żydowskiej w Gdańsku, która w 2008 r. oddała go w użytkowanie Kościołowi Zielonościwotkowemu. Obecnie przed budynkiem synagogi znajduje się tablica informacyjna.

Fot. 8. Synagoga w Suszu,
fot. S. Szczepański

46. Szczytno – Ortelsburg (pow. szczycieński, gm. Szczytno)

W 1768 r. do króla pruskiego Fryderyka II dotarł list radcy wojennego z Nidzicy von Lindenowsky'ego z prośbą o zgodę na osiedlenie się w Szczytnie dwóch Żydów – Berrecka Samulowitza i Isaaka Lewina. Za otrzymanie listu ochronnego zobowiązali się oni wpłacić do kasy królewskiej po 100 dukatów. Kolejna informacja o starającym się o prawo zamieszkania w mieście Żydzie pochodzi z 1788 r., kiedy to prośbę swą wystosował handlarz jedwabiem pochodzący ze Złotowa (dawne Flatow) Judas Laser. W tym czasie prawo do zamieszkania w Szczytnie i założenia tu woskowni otrzymał także Hirsch Juda, również pochodzący ze Złotowa. W 1803 r. swoją prośbę o osiedlenie w mieście wystosował kolejny pochodzący ze Złotowa Żyd Lipmann (Lewin) Henschl, który otrzymał odpowiednią zgodę dopiero w 1808 r. Jak się dowiadujemy, wówczas w Szczytnie nie mieszkali jeszcze żadni Żydzi²⁶⁸.

Od 1812 r. liczba osiadłych Żydów zaczęła się zwiększać. Również w powiecie szczycieńskim liczba ich zaczęła rosnać. Według danych z 2 lutego 1843 r. na obszarze powiatu znajdowało się pięć karczem prowadzonych przez Żydów, ogólna

268 A. Kossert, *Z dziejów gminy żydowskiej w Szczytnie*, [w:] Powiat szczycieński. Przeszłość – współczesność, red. G. Jasiński, Z. Kudrzycki, A. Misiuk, Szczytno 2006, s. 382–384.

zaś liczba mieszkających w powiecie Żydów w tym czasie wynosiła według różnych danych szacunkowych od 188 do 208 osób, w tym 71 dzieci²⁶⁹. Około 1820 r. w mieście zamieszkiwało 12 rodzin, w 1841 r. – 105 Żydów (w tym część nieposiadających prawa do stałego zamieszkania), w 1843 r. dane szacunkowe mówią o 98 Żydach, w 1848 r. już o 110, w 1855 r. mieszkało w mieście 16 rodzin liczących ogólnie 76 osób. Maksymalną liczbę osiągnęli w Szczytnie Żydzi w 1871 r., później populacja zaczęła maleć. W końcu XIX w. mieszkało tu 176 Żydów (1895 r.), w 1910 r. – 139, a w 1925 r. – 145²⁷⁰.

W 1815 r. gmina wykupiła kawałek gruntu na południe od miasta (obecnie ul. Łomżyńska) pod cmentarz. Od 1820 r. funkcjonowała w Szczytnie prywatna szkoła żydowska. Kiedy w 1835 r. wybudowano synagogę, jej parter przeznaczono na izbę szkolną i mieszkanie dla nauczyciela²⁷¹. Statut gminy synagogałnej w Szczytnie, która obejmowała cały powiat, został zaaprobowany przez rejencję królewiecką w 1856 r. Obok bożnicy w mieście szczycieńska gmina była właścicielem także domu modlitwy w Rozogach.

7 września 1886 r. przy ówczesnej Kaiserstraße 11 (obecnie ul. Polska) została otwarta nowa synagoga²⁷², spłonęła jednak podczas działań wojennych w 1914 r. Przez dziesięć lat odprawiano nabożeństwa w zorganizowanym na potrzeby kultu domu modlitwy. Nowa, okazała synagoga zaprojektowana przez Augusta Wieganda w stylu modernistycznym została wzniesiona w 1924 r. Uległa jednak pożarowi wzniesionemu podczas „nocy kryształowej” kilka tygodni później, po oczyszczeniu parceli z ruin przeznaczono ją potem na budowę kinoteatru Skala²⁷³. Współcześnie teren ten jest zabudowany ciągiem wielorodzinnych bloków przy ul. Polskiej.

Żydowski cmentarz przy ul. Łomżyńskiej (między posesjami o numerach 6 i 6a) współcześnie należy do jednych z lepiej zachowanych pozostałości kultury żydowskiej na obszarze dawnych ziem pruskich. Otoczony jest żelaznym ogrodzeniem, otula go starodrzew. Znajduje się tu również duża liczba grobów – łącznie 202, wraz z 68 kompletnymi macewami i 35 ocalonymi częściowo. Najstarsze zachowane pochówki poświadczają nagrobki Eske Itziga (1782–1827) oraz Izraela Aronsona (1779–1833), najmłodszy Mosesa Finkensteina pochodzi z 1932 r. Cmentarz podzielony był na dwie kwatery – północną i południową, oddzielone pierwotnie aleją. Większość zachowanych nagrobków jest dwujęzyczna, także daty narodzin i śmierci podawane są według kalendarza gregoriańskiego i hebrajskiego. Szczycieńskie macewy posiadają również rozbudowaną symbolikę²⁷⁴, część z nich charakteryzuje się nietypowymi

269 *Die Juden und die jüdischen Gemeinden...*, s. 83, 720.

270 A. Kossert, *Z dziejów gminy żydowskiej...*, s. 383, 387–388, 390–391, 394; *Idem*, *Die jüdische Gemeinde Ortelsburg. Ein Beitrag zur Geschichte der Juden in Masuren*, [w:] *Zur Geschichte und Kultur der Juden...*, s. 90.

271 A. Kossert, *Z dziejów gminy żydowskiej...*, s. 386–387.

272 R. Kabus, *op. cit.*, s. 85.

273 *Ibidem*, s. 133; A. Kossert, *Z dziejów gminy żydowskiej...*, s. 398, 404–406.

274 G. Świdorski, *Symbolika płaskorzeźb na cmentarzu żydowskim w Szczytnie*, „Rocznik Mazurski”, t. 10 (2006), s. 83–104.

formami, np. neogotyckiej „wieżyczki”, okrągłej kolumny czy też częściej spotykanymi w postaci otwartej księgi, pnia drzewa z obciętymi konarami (tu analogie z cmentarzy ewangelickich). Materiał, z którego wykonywano nagrobki, to głównie piaskowiec, granit, marmur oraz lastriko.

Pierwszej dewastacji cmentarza dokonano podczas „nocy kryształowej”, również w latach powojennych dochodziło do przypadków wywożenia kamieni nagrobnych. Cmentarz nie podlegał ochronie konserwatorskiej – część terenu (od strony ulicy) zajął skład węgla, co prowadziło do dalszej jego dewastacji i rabunku. Między innymi w 1985 i 1987 r. przed miejscowym sądem toczyły się postępowania związane z kradzieżami marmurowych nagrobków²⁷⁵. Dopiero w 1988 r. został on wpisany do rejestru zabytków (nr A-3923/0). Obecnie znajduje się pod opieką Gminy Miejskiej w Szczytnie, jest na bieżąco porządkowany oraz objęty stałą obserwacją, szczególnie po tym, jak w latach 90. XX w. na części nagrobków pojawiły się antyżydowskie hasła.

47. Węgorzewo – Angerburg (pow. węgorzewski, gm. Węgorzewo)

W Węgorzewie Żydzi pojawili się już w XVIII w. O ich obecności na obszarze węgorzowskiego amtu informuje nas spis z 1720 r., który wymieniał zaledwie trzy zamieszkujące go żydowskie rodziny²⁷⁶. Po 1812 r. liczba ich zaczęła wzrastać. Pierwsi Żydzi osiedlili się w mieście w 1813 r., później w 1816 r. – tu źródła mówią o trzech Żydach z rodzinami. W 1839 r. zamieszkiwało w mieście 39 Żydów, w 1843 r. mowa jest o pięciu rodzinach liczących łącznie 26 osób (w grudniu tr. – 27 osób), w tym pięciorgu dzieci w wieku szkolnym²⁷⁷. W 1849 r. liczba niewiele wzrosła do 28 osób. Zresztą analizując wzrost liczby żydowskich mieszkańców miasta od razu zauważyć można, że nie było ich tu zbyt wielu, nawet w okresie szczególnego nasilenia się osadnictwa żydowskiego w Prusach. Przykładowo w 1871 r. w Węgorzewie zamieszkiwało jedynie 72 Żydów. W latach kolejnych liczba ta malała, choć utrzymywała się w stałej granicy między 65 a 57 obywatelami (lata 1885–1902). Według spisu z 1933 r. było w mieście zameldowanych 42 Żydów, w 1937 r. – 35, a w 1939 r. już tylko 16²⁷⁸.

Głównym zajęciem węgorzewskich Żydów był handel płótnem, tekstyliami, obuwiem, odzieżą, końmi. Byli tu również gorzelnicy czy dentyści. Z żydowskiego społeczeństwa miasta wywodziło się także kilku ludzi nauki, jak urodzony w Węgorzewie wybitny matematyk i fizyk Siegfried Heinrich Aronhold (1819–1884), który przeszedł do historii matematyki jako jeden z twórców teorii inwariantów. Inną postacią, o której warto wspomnieć, był urodzony w Węgorzewie w 1894 r. filolog-germanista i profesor Uniwersytetu we Frankfurcie Martin Sommerfeld (zm. w 1939 r.)²⁷⁹.

275 W. Knercer, *Cmentarze żydowskie i synagogi...*, s. 132; K. Bielawski, *Szczytno (Ortelsburg)*, <http://www.kirkuty.xip.pl/szczytno.htm> (dostęp: 8 III 2016 r.).

276 *Der Preussische Staat...*, t. 2, s. 159.

277 *Die Juden und die jüdischen Gemeinden...*, s. 95, 755.

278 J. Zachau, *Chronik der Stadt Angerburg, Angerburg 1921*, s. 170; *The Encyclopedia of Jewish Life...*, t. 1, s. 45.

279 H. Oettel, *Aronhold, Siegfried Heinrich*, [w:] *Complete Dictionary of Scientific Biography*, t. 1, Detroit 2008, s. 294–295; J. Walk, *op. cit.*, s. 347.

Nieliczna gmina nie posiadała synagogi, lecz dom modlitwy urządzony w prywatnym domu. W posiadaniu żydowskich mieszkańców znajdował się natomiast cmentarz. Został on założony w XIX w. na uroczysku Amtskrug (obecnie ul. Szkolna)²⁸⁰, gdzie wcześniej zlokalizowano pradziejowe cmentarzysko, przebadane po raz pierwszy już w XVIII w. przez miejscowego pastora Jerzego Andrzeja Helwina, który odkrył tam pięć pradziejowych naczyń (popielnic?) związanych najpewniej z ludnością kultury bogaczewskiej²⁸¹. Sam cmentarz zajmował obszar około 0,08 ha, jeszcze przed 1972 r. znajdowało się na nim kilkanaście pionowych macew ustawionych frontem do dzisiejszej ul. Zamkowej. Obecnie nie zachował się prawie żaden ślad poza starodrzewem i nagrobkiem Sary Arschinowitz (1881–1917) wykonanym z lastriko, na którym znajduje się inskrypcja w języku niemieckim: „Spoczywająca w Bogu moja nieodżałowana żona i nasza kochana matka” (tłum. Jerzy Marek Łapo). Drugi z zachowanych nagrobków zabezpieczony został przez Muzeum w Węgorzewie i poddany konserwacji. Podstawa trzeciego nagrobka znajduje się na terenie pobliskiej Szkoły Podstawowej nr 1. Teren cmentarza uległ całkowitej dewastacji w 1972 lub 1973 r., podczas wyrównywania placu pod budowę pobliskich domów wielorodzinnych.

48. Wydminy – Widminnen (pow. giżycki, gm. Wydminy)

Cmentarz w Wydminach został założony zapewne już w połowie XIX w., służył on niewielkiej gminie zamieszkującej samą miejscowość oraz okolice. Pierwotnie cmentarz mógł obejmować prawie 0,02 ha, obecnie jego relikty znajdują się na krańcu niewielkiej moreny około 590 m na południowy zachód od kościoła i około 180 m na południe od linii kolejowej na skraju niewielkiego lasu²⁸². Dojście do cmentarza możliwe jest połączyć ścieżką. Cmentarz jest obecnie w ruinie. Pierwotnie mogło się tam znajdować blisko 30 nagrobków wyznawców judaizmu. Na przełomie lat 80. i 90. XX w. kilka nagrobków było nadal zachowanych²⁸³. Obecnie uchwytnych jest jedynie pięć w postaci tumb oraz podstaw pod macewy.

49. Zalewo – Saalfeld (pow. iławski, gm. Zalewo)

Do Zalewa Żydzi przybywali w czasie jarmarków co najmniej od XVIII w., jednakże nie mogli osiedlać się w mieście na stałe bez zezwolenia królewskiego. Najwcześniejsza informacja o próbach uzyskania pozwolenia na stałe osiedlenie się w mieście pochodzi z 12 stycznia 1785 r., wówczas to kupiec Joachim Marek kieruje list w tej sprawie do króla Fryderyka II. Motywując prośbę, przedstawiał swój majątek na 3 tys. talarów w gotówce, w tym 1000 w srebrze, oraz dodatkowo 8 tys. talarów w towarach,

280 J.M. Łapo, *Węgorzewo*, <http://www.sztetl.org.pl/pl/city/wegorzewo/> (dostęp: 8 III 2016 r.).

281 W. Nowakowski, *Three centuries of Balt archaeology in East Prussia*, „Archaeologia Polona”, t. 42 (2004), s. 67.

282 Zaznaczony jest na mapie z 1932 r.: Messtischblatt 1:25 000 Widminnen, nr 729 oraz z 1944 r.: Messtischblatt 1:25 000 Widminnen, nr 2098.

283 P. Burchard, *op. cit.*, s. 54.

które mógł upłynnić w Prusach. Wymieniał przy tym korzyści, jakie osiągnie miasto, jeżeli miejscowi sukiennicy zostaną przez niego zaopatrzeni w towar. Gotów był również sprowadzić z Berlina sukno i porcelanę, każdy z towarów za sumę 500 talarów, a także podzielić się z miastem 5% własnych zysków. Joachim pozwolenia na zamieszkanie w Zalewie nie otrzymał²⁸⁴. Pierwsza informacja z XIX w. o przebywającym w Zalewie Żydzie – kupcu Nathanie Josephie Fürst aus Krojanke (z Krajenki, pow. złotowski) – pochodzi z 1813 r. Wyposażył on na wojnę z Francją w pełen ekwipunek jednego landwerzystę, zapewne chcąc uzyskać pozwolenie na osiedlenie się w mieście. Ostatecznie z pewnością ją otrzymał, gdyż rodzina Fürst żyła w Zalewie aż do 1935 r.²⁸⁵ W tym okresie dochodziło też do tego, że chcący uzyskać obywatelstwo w mieście inni Żydzi sami ekwipowali się na wojnę z Napoleonem, jak na przykład Hirsch Hammerstein. W 1816 r. otrzymał on prawo osiedlenia się w mieście, co wiemy z tego względu, że w 1866 r. obchodził on 50-lecie otrzymania obywatelstwa w Zalewie²⁸⁶.

W późniejszych latach liczba zalewskich Żydów rosła. W 1840 r. mieszkało ich tu 46, w 1843 r. – 62 wraz z pięciorgiem dzieci²⁸⁷, a w 1848 r. – 88 Żydów. Liczba ich znacznie się powiększyła w ciągu roku, gdyż w 1849 r. miasto liczyło 115 obywateli żydowskich, maksymalną ich liczbę wskazują statystyki z 1861 r. – 145 osób. Następnie liczba ich zmalała. W 1885 r. było ich 75, w 1900 r. – 73, w 1925 i 1930 r. – 48, a w 1937 r. – 11. W 1939 r. miasto było już „wolne od Żydów”²⁸⁸.

W 1829 r. rozpoczęto organizację cmentarza na działce, którą od kowala Pollenkowskiego (Polakowskiego?) zakupił za 15 talarów kupiec Joseph Saul Rosenbach. Działka należąca wcześniej do tzw. mórg klasztornych, długości 6 prętów pruskich (≈ 22,6 m), znajdowała się przy drodze na Pasłek, w bezpośrednim sąsiedztwie mostu na rzeczce Fischgraben (obecnie określana zarówno jako Zalewka, jak i Trumpina). Ten sam, wraz z Salomonem Lasersteinem, wykupił w 1838 r. plac przy ówczesnej Gefängnisstraße (obecnie ul. Kościelna), wraz z domem dzwonnika, gdzie założono dom modlitwy. Później w tym miejscu stanęła synagoga²⁸⁹.

Synagoga w przeciwieństwie do cmentarza nie zachowała się. W 1938 r. podczas „nocy kryształowej” – 9 listopada około godziny 21:00 – została podpalona. Jak wspomina ówczesny mieszkaniec Zalewa i świadek wydarzeń Emil Klein – zakazano przybyłym na miejsce pożaru strażakom gaszenia synagogi, a pozwolono jedynie na zabezpieczenie sąsiednich budynków. Podpalaczem był przybyły z Westfalii działacz hitlerowski, jednakże oskarżenia padły na miejscowego rabina, którego natychmiast

284 E. Deegen, *Geschichte der Stadt Saalfeld Ostpr.*, Mohrungen 1905, s. 254.

285 *Żydzi w Zalewie...*, s. 7, 9.

286 E. Deegen, *op. cit.*, s. 256.

287 *Die Juden und die jüdischen Gemeinden...*, s. 722.

288 E. Deegen, *op. cit.*, s. 258; *Deutsches Städtebuch...*, s. 104; *Żydzi w Zalewie...*, s. 12.

289 Pełny opis synagogi wraz z jej wyposażeniem: E. Deegen, *op. cit.*, s. 258–259; K. Skrodzki, *Dzieje ziemi zalewskiej*, Zalewo 2005, s. 156–157.

aresztowano wraz z żoną i przewieziono najpewniej do obozu²⁹⁰. Po zebraniu zgłiszcz placu niezabudowano.

Niewykluczone, że wówczas zniszczony został także cmentarz żydowski. Do dziś jednak zachował się on w dość dobrym stanie. Znajduje się przy ul. Sienkiewicza, mniej więcej 730 m na północ od centrum miasta, przy drodze na Bądki i Dajny, bezpośrednio nad rzeką Zalewką (Trumpiną). Do końca lat 90. XX w. był zarośnięty krzewami, nie oznakowany i stopniowo ulegał dewastacji oraz rabunkowi.

W 1992 r. cmentarz został wpisany do rejestru zabytków (nr A-3970/O). W roku 2003 Stowarzyszenie Społeczne „Nasza Więź” przedstawiło projekt „Zabezpieczamy dobra pokoleń” mający na celu ratowanie cmentarza. W 2004 r. przyznano Stowarzyszeniu 5500 złotych na odnowienie kirkutu, środki zostały przekazane z Fundacji Wspomagania Wsi i Fundacji im. Stefana Batorego. W wyniku prowadzonych wiosną 2004 r. prac renowacyjnych, jego teren oczyszczono z zarośli i ogrodzono. Zamieszczono też tablicę informacyjną. Obecnie na obszarze około 0,10 ha znajdują się 44 mogiły, które udało się zlokalizować w czasie rozpoznania terenowego przeprowadzonego 14 października 2006 r. Przeważająca część otoczona jest obramówkami, przy niektórych nadal stoją macewy. Mimo ogólnego porządku niezbyt dobre wrażenie robią te, które nadal leżą przewrócone w trawie. Wszystkie ozdobione są inskrypcjami, większość w języku hebrajskim, niektóre są dwujęzyczne – hebrajsko-niemieckie. Także daty na nagrobkach zapisywane są w kalendarzach żydowskim i gregoriańskim. Na cmentarzu znajduje się grób założyciela cmentarza Josepha Saula Rosenbacha – zaraz na początku nekropoli, przy charakterystycznym drzewie. Zalewski cmentarz należy do najlepiej zachowanych tego typu obiektów na obszarze dawnych Prus Wschodnich. Cmentarz jest dostępny i systematycznie porządkowany.

Fot. 9. Cmentarz żydowski w Zalewie,
fot. S. Szczepański

290 *Żydzi w Zalewie...*, s. 8; K. Skrodzki, *op. cit.*, s. 239–240.

Bibliografia

- Aschkewitz M., *Zur Geschichte der Juden in Westpreußen*, Marburg 1967
- Bahr E., *Bischofswerder zwischen 1726 und 1939*, „Westpreußen – Jahrbuch“, t. 18 (1968), s. 105–111
- Bartnik M., *Cmentarz pochowany. O likwidacji cmentarza żydowskiego w Olsztynie*, „Borussia. Kultura – Historia – Literatura”, nr 37 (2006), s. 178–184
- Beckmann G., *Geschichte der Stadt Guttstadt*, Guttstadt 1929
- Bergman E., Jagielski J., *Zachowane synagogi i domy modlitwy w Polsce. Katalog*, Warszawa 1996
- Bergman E., *Nurt mauretański w architekturze synagog Europy Środkowo-Wschodniej w XIX i na początku XX wieku*, Warszawa 2004
- Białobrzęski J., *Młynary. Małe miasto 1327–2007*, Olsztyn 2008
- Bitowt R., *Materiały o przeszłości Mrągora i ziemi mrągowskiej*, Mrągowo 1999
- Bitowt R., *Nekropolie Mrągora*, „Mrągowskie Studia Humanistyczne”, t. 1 (1999), s. 103–113
- Bonin E. von, *Statliche Beschreibung des Kreises Loebau, Löbau Westpr.* 1889
- Broda M., *Żydowskie lekarze w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w późnym średniowieczu*, „Kwartalnik Historii Żydów”, nr 4 (2011), s. 435–443
- Buchholz K., *Geschichtliche Entwicklung der Stadt Wormidtt im Überblick (1330–1930)*, Wormidtt 1930
- Burchard P., *Pamiątki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990
- Bürger K., *Kreisbuch Osterode, Ostpreussen*, Osterode am Harz 1977
- Chamot M., *Gmina wyznaniowa żydowska w Brodnicy w latach 1920–1939*, [w:] *Gminy wyznaniowe żydowskie w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920–1939). Zbiór studiów*, red. J. Sziling, Toruń 1995, s. 95–108
- Chłosta J., *Między wojnami*, [w:] *Kętrzyn. Dzieje miasta*, red. S. Achremczyk, Kętrzyn 2016, s. 363–420
- Chrzanowski T., *Olecko w XIX wieku*, [w:] *Dzieje Olecka 1560–2010*, Olecko–Radom 2010, s. 223–331
- Ciechanowski K. [et al.], *Stutthof – hitlerowski obóz koncentracyjny*, Warszawa 1988
- Conrad G., *Preuss. Holland einst und jetzt*, Pr. Holland 1897
- Dągowski I., *Spychaczem po mogiłach*, „Gazeta Giżycka”, z 1 XII 1995 r.
- Deegen E., *Geschichte der Stadt Saalfeld Ostpr.*, Mohrungen 1905
- „Der Orient. Berichte, Studien und Kritiken für jüdische Geschichte und Literatur“, R. 4, nr 30, z 25 VII 1843 r.
- Der Preussische Staat und die Juden*, t. 1: *Die Zeit des Grossen Kurfürsten und Friedrich I*, red. S. Stern, Tübingen 1962
- Der Preussische Staat und die Juden*, t. 2: *Die Zeit Friedrich Wilhelms I*, red. S. Stern, Tübingen 1962
- Deutsches Städtebuch. Handbuch statistischer Geschichte*, t. 1: *Nordostdeutschland*, wyd. E. Keyser, Stuttgart–Berlin 1939
- Die Juden und die jüdischen Gemeinden Preussens in amtlichen Enquêtes des Vormärz*, t. 1: *Enquête des Ministeriums des Innern und der Polizei über die Rechtsverhältnisse der Juden in den preußischen Provinzen 1842–1843*, red. M. Jehle, München 1998
- Dr Creutzwieser, *Beitrage zu einer historisch-statistisch-medizinischen Topographie von Pr. Holland*, „Preussische Provinzial-Blätter“, t. 19 (1838), s. 521–533
- Dylewski A., Kobus K., Olej-Kobus A., *Judaica*, Warszawa 2010

Dziki T., *Źródła do dziejów Żydów w zasobach Archiwum Państwowego w Toruniu i Oddziału we Włocławku*, [w:] *Źródła archiwalne do dziejów Żydów w Polsce*, red. B. Woszczyński, V. Urbaniak, Warszawa 2001, s. 377–391

Führer durch die jüdische Gemeindeverwaltung und Wohlfahrtspflege in Deutschland 1932–33, red. Zentralwohlfahrtsstelle der deutschen Juden, Berlin 1933

Funk A., *Geschichte der Stadt Allenstein von 1348 bis 1943*, Leer 1955

Gadischke E., Treichel H., *Die Geschichte der Stadt Freystadt*, [w:] *Der Kreis Rosenberg. Ein westpreußisches Heimatbuch*, red. E. Müsse, Detmold 1963, s. 144–164

Gause F., *Geschichte des Amtes und der Stadt Soldau*, Marburg/Lahn 1958

Gieszczyńska R., Gieszczyński W., *Żydzi na Warmii i Mazurach po II wojnie światowej. Zarys problematyki*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, nr 2 (2006), s. 231–243

Grenz R., *Die jüdische Gemeinde*, [w:] *Der Kreis Rastenburg. Ein ostpreußischen Dokumentwerk*, oprac. R. Grenz, Marburg/Lahn 1976, s. 241–242

Halpern F., *Geschichte der jüdischen Gemeinde zu Guttstadt. Ein Beitrag zur Geschichte der Juden in Ermland*, Guttstadt 1927

Hartmann E., *Geschichte der Stadt Hohenstein in Ostpreussen*, Würzburg 1959

Hartmann E., *Geschichte der Stadt Liebenmühl*, Würzburg 1964

Helwig R., *Die Geschichte der Stadt Preußisch Holland*, Marburg 1961

Jasiński G., *Kościół ewangelicki na Mazurach w XIX wieku (1817–1914)*, Olsztyn 2003

Jasiński J., *Historia Królewca. Szkice z XIII–XX stulecia*, Olsztyn 1994

Jasiński J., *Olsztyn w latach 1772–1918* [aut. części podrozd. J. Chłosta, A. Kopiczko, G. Jasiński], [w:] *Olsztyn 1353–2003*, red. S. Achremczyk, W. Ogrodziński, Olsztyn 2003, s. 146–291

Jasiński J., *Olsztyńskie nekropolie*, [w:] *Olsztyn 1353–2003*, red. S. Achremczyk, W. Ogrodziński, Olsztyn 2003, s. 600–613

Jehke R., *Territoriale Veränderungen in Deutschland und deutsch verwalteten Gebieten 1874–1945*, Herdecke 2009

Juristische Zeitgeschichte Nordrhein-Westfalen, t. 9: *Die Zentralstellen zur Verfolgung nationalsozialistischer Gewaltverbrechen – Versuch einer Bilanz*, red. G. Pauli, Ludwigsburg 2001

Kabus R., *Juden in Ostpreußen*, Lüneburg 1998

Kaufmann K.J., *Geschichte der Stadt Bischofswerder*, t. 1: *Bis zum Jahre 1728*, Bischofswerder 1928

Kaufmann K.J., *Geschichte der Stadt Deutsch Eylau*, Danzig 1905

Kaufmann K.J., *Geschichte der Stadt Rosenberg in Westpreussen*, Rosenberg Wpr. 1937

Klemens E., *Lidzbark Welski. Z dziejów miasta i okolic*, Olsztyn 1976

Knercer W., *Cmentarze i zabytki kultury żydowskiej w województwie olsztyńskim*, „Borussia. Kultura – Historia – Literatura”, nr 6 (1993), s. 52–56

Knercer W., *Cmentarze żydowskie i synagogi na terenie województwa warmińsko-mazurskiego. Historia, stan obecny*, „Studia Żydowskie. Almanach”, R. 1 (2011), nr 1, s. 127–135

Knercer W., *Cmentarze żydowskie na terenie województwa olsztyńskiego. Historia, stan obecny*, [w:] *Studia z dziejów kultury żydowskiej w Polsce*, red. J. Woronczak, t. 2: *Cmentarze żydowskie*, Wrocław 1995, s. 131–139

Kopciał J., *Wiek XIX i XX (do 1945 roku)*, [w:] *Gołdap i okolice*, red. J. Kopciał, Suwałki 1995, s. 68–89

- Korowaj T., *Krótką historia gminy żydowskiej w dawnym powiecie Rastenburg/Kętrzyn*, „Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski”, R. 3 (2001), s. 230–233
- Korowaj T., *Rastenburg/Kętrzyn. Przewodnik historyczny po mieście*, Kętrzyn 2005
- Kossert A., *Die jüdische Gemeinde Ortelsburg – Ein Beitrag zur Geschichte der Juden in Masuren*, [w:] *Zur Geschichte und Kultur der Juden in Ost – und Westpreussen*, red. M. Brocke, M. Heitmann, H. Lordick, Hildesheim 2000, s. 87–124
- Kossert A., *Mazury. Zapomniane południe Prus Wschodnich*, Warszawa 2004
- Kossert A., *Z dziejów gminy żydowskiej w Szczytnie*, [w:] *Powiat szczycieński. Przeszłość – współczesność*, red. G. Jasiński, Z. Kudrzycki, A. Misiuk, Szczytno 2006, s. 382–409
- Kossert A., *Zarys historii gminy żydowskiej w Pisz*, „Znad Pisy”, nr 8 (1999), s. 69–77
- Kossert A., *Zur Geschichte der jüdischen Gemeinde im Kreis Lyck*, „Hagen-Lycker Brief”, nr 58 (2000), s. 56–62
- Kowalska H., *Okupacja*, [w:] *Działdowo. Z dziejów miasta i powiatu*, red. W. Korycka, Olsztyn 1966, s. 221–240
- Kronika miasta Dąbrówno zebrana przez Chrystiana Benjamina Bocka*, przekł. J. Siedlecka, oprac. G. Białyński, Dąbrówno 2003
- Kruk E., *Żydzi pruscy*, „Gazeta Olsztyńska”, z 19–21 III 1999 r.
- La Baume W., *Das Grenzlandmuseum in Neidenburg*, „Alt-Preussen. Vierteljahrschrift für Vor – und Frühgeschichte”, R. 8 (4/1943), s. 63–64
- Large D.C., *„Out with the Ostjuden“: The Scheunenviertel Riots in Berlin, November 1923*, [w:] *Exclusionary Violence. Antisemitic Riots in Modern German History*, red. Ch. Hoffmann, W. Bergmann, H. Walser Smith, Michigan 2002, s. 123–140
- Lenz H., *Geschichte der Stadt Zinten*, Königsberg 1913
- Liek G., *Die Stadt Löbau in Westpreussen mit Berücksichtigung des Landes Löbau*, Marienwerder 1892
- Liek G., *Die Stadt Schippenbeil mit Berücksichtigung des Kirchspiels und der Umgegend*, Königsberg 1874
- Lapo J.M., *„Obcy” na Mazurach w świetle tradycyjnych nazw fizjograficznych i podań ludowych*, „Studia Angerburgica”, t. 7 (2002), s. 21–32
- Lapo J.M., *„Tylko Żydzi są panami nad naszymi jeziorami”. Postrzeganie ludności żydowskiej przez Mazurów*, „Masovia. Pismo poświęcone dziejom Mazur”, t. 8 (2005), s. 55–63
- Lapo J.M., *Żydzi powiatu ostródzkiego*, „Okolice Ostródy”, R. 3 (2011), s. 5–38
- Łukasiewicz J., *Cmentarze żydowskie*, Wrocław 1995
- Mairgünther W., *Reichskristallnacht*, Kiel 1987
- Marczuk W., *Mragowo i dawny powiat na starej widokówce*, Mragowo 2007
- Martino J., *Dom przedpogrzebowy projektu Ericha Mendelsohna. Problematyka konserwatorska*, „Renowacje i Zabytki”, nr 4 (2013), s. 87–90
- Martuszewski E., *Dzieje wsi*, [w:] *Nidzica. Z dziejów miasta i okolic*, Olsztyn 1976, s. 95–140
- Martuszewski E., *Historia Nidzicy*, [w:] *Nidzica. Z dziejów miasta i okolic*, Olsztyn 1976, s. 62–94
- Meye H., *Dzieje miasta Dąbrówno w Prusach Wschodnich 1326–1926*, Warszawa–Dąbrówno 2001
- Mierzwa W., *Miasteczko*, Dąbrówno 2011
- Mniejszości narodowe i wyznaniowe na Pomorzu w XIX i XX wieku*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1998

Müller J., *Dzieje Ostródy*, Ostróda 2010

Müller J., *Zur Geschichte der Juden in Osterode Ostpr.*, „Oberländische Geschichte Blatt“, nr 5 (1903), s. 40–41

Murawski K.E., *Juden in einem ostpreußischen Landkreis*, „Unser Bartenstein – Heimatblatt Bartenstein/Ostpr.“, R. 49, z grudnia 1998 r.

Neighbourhood Dilemmas. The Poles, The Germans and The Jews in Pomerania Along the Vistula River in the 19-th and 20-th Century. A Collection of Studies, red. J. Sziling, M. Wojciechowski, Toruń 2002

Neufeld S., *Geschichte der jüdischen Gemeinde in Elbing*, „Zeitschrift für die Geschichte der Juden“, R. 2 (1965), nr 1, s. 1–14

Neufeld S., *Mit jüdischen Augen durch deutsche Lande*, Elbing 1932

Neumann F., *Behemot. Narodowy socjalizm: ustrój i funkcjonowanie 1933–1944*, Warszawa 2016

Nowak Z.H., *Dzieje Żydów w Prusach Królewskich do roku 1772. Charakterystyka*, [w:] *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej. Materiały z konferencji „Autonomia Żydów w Rzeczypospolitej Szlacheckiej”*, red. A. Link-Lenczowski, T. Polański, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 136–143

Nowakowski W., *Three centuries of Balt archaeology in East Prussia*, „Archaeologia Polona”, t. 42 (2004), s. 65–102

Nyga L., Wólkowski W., *Na jagiellowym szlaku. Przewodnik po powiecie działdowskim*, Działdowo 2006

Oettel H., *Aaronhold, Siegfried Heinrich*, [w:] *Complete Dictionary of Scientific Biography*, t. 1, Detroit 2008, s. 294–295

Orłowicz M., *Ilustrowany przewodnik po Mazurach Pruskich i Warmii*, oprac. G. Jasiński, A. Rzempełuch, R. Traba, Olsztyn 1991

Petong R., *Lec sprzed półwiecza*, [w:] *Z dziejów Leca (Giżycka). Wybór szkiców i źródeł*, wstęp i oprac. G. Białuński, G. Jasiński, R. Tomkiewicz, teksty z j. niem. przeł. M. Szymańska-Jasińska, Olsztyn 1998, s. 68–82

Piechota R., *Żydzi w Zalewie*, „Zapiski Zalewskie. Historia. Kultura. Środowisko”, nr 3–4 (2003), s. 7–10
Pisz. Z dziejów miasta i powiatu, Olsztyn 1970

Poschmann A., *600 Jahre Rößel. Bilder aus alter und neuer Zeit*, Rößel 1937

Przywuska A., Skibicka A., *Źródła do historii Żydów w zasobie Archiwum Państwowego w Gdańsku*, [w:] *Źródła archiwalne do dziejów Żydów w Polsce*, red. V. Urbaniak, B. Woszczyński, Warszawa 2001, s. 127–154

Rajchman J., *Zapomniana społeczność – Żydzi Prus Wschodnich*, „Borussia. Kultura – Historia – Literatura”, nr 35 (2004), s. 153–161

Read A., Fischer D., *Kristallnacht: Unleashing the Holocaust*, London 1989

Rhode C.E., *Der Elbinger Kreis in topographischer, historischer und statistischer Hinsicht. Nebst 7 Karten auf 2 Blättern*, Danzig 1871

Rosenberg C., *Bilder aus einem Leben. Erinnerungen eines ostpreußischen Juden*, Würzburg 1962

Sakson A., *Stosunki narodowościowe na Warmii i Mazurach 1945–1997*, Poznań 1998

Salinger G., *Die einstigen jüdischen Gemeinden Westpreußens*, t. 3: *Regierungsbezirk Marienwerder, Kreise Marienwerder bis Tuchel*, New York 2009

Salm J., Borodij E., *Rozwój przestrzenny miasta w XIX i XX wieku*, [w:] *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, red. K. Mikulski, E. Borodij, t. 1, Lidzbark Warmiński 2008, s. 357–380

Sekta J., *Ludność żydowska w Lecu (Giżycku). Zarys dziejów do końca XIX wieku*, „Masovia. Pismo poświęcone dziejom Mazur”, t. 1 (1997), s. 37–44

Sekta J., *Ludność żydowska w powiecie leckim (giżyckim)*, [w:] *Postawy oraz wzajemne stosunki grup etnicznych i narodowościowych na Mazurach (XIV–XX w.). Materiały z sesji naukowej (Giżycko, 11–12 czerwca 1999 r.)*, red. G. Białuński, G. Jasiński, Giżycko 1999, s. 46–65

Sekta J., *Zagłada Żydów leckich (giżyckich) w czasie II wojny światowej*, „Masovia. Pismo poświęcone dziejom Mazur”, t. 10 (2007), s. 29–36

Semrau A., *Beiträge zu der Geschichte der Stadt Neumark*, Marienwerder 1893

Sikorski J., *Rozwój przestrzenny miasta* [Olsztyna], [w:] *Olsztyn 1353–2003*, red. S. Achremczyk, W. Ogrodziński, Olsztyn 2003, s. 534–599

Skibicki F., *Działdowo na starej pocztówce*, Działdowo 2010

Skrobot W., *Wartości przestrzeni. Zintegrowana przestrzeń niezolowana w ujęciu fenomenologicznym*, Ostróda 2014

Skrobot W., *Z dziejów Żydów ostródzkich*, „Raptularz Ostródzki. Gazeta Zamkowa”, nr 2, styczeń–luty 1998 r., s. 8

Skrodzki K., *Dzieje ziemi zalewskiej*, Zalewo 2005

Słodownik L., *Zarys dziejów Gminy Żydowskiej w Elblągu*, „Magazyn Elbląski”, nr 12 (2009), s. 8–14

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, wyd. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 3, Warszawa 1882

Sokołowski F., *Źródła do dziejów Żydów w zbiorach Archiwum Państwowego w Olsztynie*, [w:] *Źródła archiwalne do dziejów Żydów w Polsce*, red. B. Woszczyński, V. Urbaniak, Warszawa 2001, s. 241–249

Sołoma A., [rec.] „*Juden im Ermland – Ihr Schicksal nach 1933*”, Aloys Sommerfeld, „*Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands*”, Beiheft 10, 1991, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, nr 2 (1993), s. 235–238

Sommerfeld A., *Juden im Ermland – Ihr Schicksal nach 1933*, Osnabrück 1991

Sommerfeld A., *Juden im Ermland*, [w:] *Zur Geschichte und Kultur der Juden in Ost – und Westpreussen*, red. M. Brocke, M. Heitmann, H. Lordick, Hildesheim 2000, s. 41–65

Stark G., *Geschichte der Stadt Mühlhausen in Ostpreußen*, Mühlhausen 1927

Statistik des Deutschen Reichs, t. 552: *Volks-, Berufs – und Betriebszählung vom 17. Mai 1939*, z. 4: *Die Juden und jüdischen Mischlinge im Deutschen Reich*, Berlin 1944

Studia i szkice z dziejów Żydów w regionie Bałtyku, red. Z.H. Nowak, Z. Karpus, Toruń 1998

Szczepański S., *Gmina żydowska w Suszu – zarys dziejów*, „Skarbiec Suski. Historia – Środowisko – Kultura”, nr 7 (2/2012), s. 26–31

Szczepański S., *Mieszkańcy Iławy na tle dziejów miasta (do 1945 r.)*, [w:] *Iława 1305–2005. Siedemset lat dziejów*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2006, s. 57–71

Szczepański S., *Spółczesność Susza na przestrzeni dziejów*, [w:] *Susz. Z dziejów miasta i okolic*, red. J. Cygański, Olsztyn 2006, s. 129–140

Szews J., *Słownik biograficzny Ziemi Lubawskiej 1244–2000*, t. 1, Lubawa 2000

Sziling J., *Eksterminacja Żydów w krajach nad Bałtykiem okupowanych przez Niemców podczas drugiej wojny światowej*, [w:] *Studia i szkice z dziejów Żydów w regionie Bałtyku*, red. Z.H. Nowak, Z. Karpus, Toruń 1998, s. 167–181

Świdorski G., *Symbolika płaskorzeźb na cmentarzu żydowskim w Szczytnie*, „Rocznik Mazurski”, t. 10 (2006), s. 83–104

The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, t. 1: *A–J*, red. S. Spector, New York 2001

The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, t. 2: *K–Sered*, red. S. Spector, New York 2001

The Encyclopedia of Jewish Life Before and during the Holocaust, t. 3: *Seredina-Buda-Z*, red. S. Spector, New York 2001

Toeppen M., *Historia okręgu i miasta Olsztynka*, przekł. M. Sacha, oprac. G. Białyński i G. Jasiński, Dąbrówno 2004

Trabczys L., *Wybrane obiekty historyczne i religijne Nidzicy*, [w:] *Nidzica dawniej i dziś. 625 lat miasta Nidzica*, Nidzica 2007, s. 111-136

Treuburg. Ein Grenzkreis in Ostpreußen, red. K. Krech, Leer 1990

Trupinda J., *Ideologia krucjatowa w kronice Piotra z Dusburga*, Gdańsk 1999

Ueber die Gesetze und Landesordnungen der Hochmeister Siegfried von Feuchtwangen, Werner von Orseln und Luther von Braunschweig, [w:] J. Voigt, *Geschichte Preussens: von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des deutschen Ordens*, t. 4: *Die Zeit von der Unterwerfung Preußens 1283 bis zu Dieterichs von Altenburg Tod 1341*, Königsberg 1830, s. 613-625

Vogelsang E., *Jüdische Bevölkerung in einer ostpreußischen Kleinstadt: Die Synagogen-Gemeinde Mohrunen (1813-1945)*, [w:] *Der „Fremde im Dorf“. Überlegungen zum Eigenen und zum Fremden in der Geschichte. Rex Rexheuser zum 65. Geburtstag*, red. H.-J. Bömelburg, B. Eschment, Lüneburg 1998, s. 147-167

Wajda K., *Nowe Miasto Lubawskie w latach 1772-1914*, [w:] *Nowe Miasto Lubawskie. Zarys dziejów*, red. M. Wojciechowski, Nowe Miasto Lubawskie 1992, s. 91-125

Walk J., *Kurzbiographien zur Geschichte der Juden: 1918-1945*, München 1988

Weigel A., *Hebräisch in Rosenberg*, „Heimat Kurier“, nr 200 (1-2/1982), s. 52

Wełniak A., *Źródła do dziejów ludności żydowskiej na Pomorzu w zasobie Archiwum Państwowego w Elblągu z siedzibą w Malborku*, [w:] *Źródła archiwalne do dziejów Żydów w Polsce*, red. B. Woszczyński, V. Urbaniak, Warszawa 2001, s. 117-125

„Westpreußische Zeitung“, z 16 IV 1936 r.

Wijaczka J., *Dzieje Nidzicy w latach 1466-1807*, [w:] *Historia Nidzicy i okolic*, red. W. Rezmer, Nidzica 2012, s. 73-164

Wijaczka J., *Dzieje wsi do końca XVIII wieku*, [w:] *Historia Nidzicy i okolic*, red. W. Rezmer, Nidzica 2012, s. 165-202

Wijaczka J., *Proces Żyda Izaaka Mejerowicza o bluźnierstwo przed sądem miejskim w Olecku w 1704 roku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, nr 1 (1996), s. 113-119

Wijaczka J., *Żydzi w Prusach Książęcych (1525-1701)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, nr 1 (1995), s. 3-14

Wildt M., *Hitler's Volksgemeinschaft and the Dynamics of Racial Exclusion. Violence against Jews in Provincial Germany, 1919-1939*, New York 2014

Wołos M., *Cmentarze żydowskie w województwie pomorskim w latach 1920-1939*, [w:] *Gminy wyznaniowe żydowskie w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920-1939). Zbiór studiów*, red. J. Sziling, Toruń 1995, s. 213-231

Wołosz A.K.F., *Żydzi w miastach Prus Wschodnich. Obecność zapomniana czy zatarta?*, „Studia Angerburgica”, t. 7 (2002), s. 99-121

Zachau J., *Chronik der Stadt Angerburg*, Angerburg 1921

Zbrożek K., *Biznes z duchami przodków*, „Gazeta Warmii i Mazur”, z 23 V 1995 r.

Zielińska A., *Dzieje miasta i okolic w latach 1807-1914*, [w:] *Historia Nidzicy i okolic*, red. W. Rezmer, Nidzica 2012, s. 203-267

Zillgith H., *Judenfriedhof Liebemühl*, „Osteroder Zeitung”, nr 12 (2015)

Zur Geschichte und Kultur der Juden in Ost – und Westpreussen, red. M. Brocke, M. Heitmann, H. Lordick, Hildesheim 2000

Żydzi w Zalewie w relacjach przedwojennych mieszkańców miasta, oprac. K. Madela, „Zapiski Zalewskie. Historia. Kultura. Środowisko”, nr 10 (2006), s. 7–14

Netografia

Aus der Geschichte der jüdischen Gemeinden in deutschen Sprachraum, <http://www.juedische-gemeinden.de/index.php/home>

Bielawski K., *Działdowo*, <http://www.kirkuty.xip.pl/dzialdowo.htm>

Bielawski K., *Morąg*, <http://www.kirkuty.xip.pl/morag.htm>

Bielawski K., *Nowe Miasto Lubawskie*, http://www.kirkuty.xip.pl/nowe_miasto_lubawskie.htm

Bielawski K., *Ryn*, <http://www.kirkuty.xip.pl/ryn.htm>

Bielawski K., *Szczytno (Ortelsburg)*, <http://www.kirkuty.xip.pl/szczytno.htm>

Cmentarz żydowski w Pasłęku. Opracowanie historyczno-konserwatorskie, red. K. Panimasz, Pasłek 1996, <http://www.kirkuty.xip.pl/paslek.htm>

Dębowska B., *Mikołajki*, <http://www.kirkuty.xip.pl/mikolajki.htm>

Łapo J.M., *Giżycko*, <http://www.sztetl.org.pl/pl/city/gizycko/>

Łapo J.M., *Goldap*, <http://www.sztetl.org.pl/pl/city/goldap/>

Łapo J.M., *Górowo Iławeckie*, <http://www.sztetl.org.pl/pl/city/gorowo-ilaweckie/>

Łapo J.M., *Mikołajki*, <http://www.sztetl.org.pl/pl/city/mikolajki/>

Łapo J.M., *Synagoga w Olecku pośród kamieniczek zachodniej pierzei rynku*, <http://www.sztetl.org.pl/pl/imagezoom/10351/>

Łapo J.M., *Węgorzewo*, <http://www.sztetl.org.pl/pl/city/wegorzewo/>

Szczepański S., *Iława*, <http://www.kirkuty.xip.pl/ilawa.htm>

Seweryn Szczepański

Żydowskie domy modlitwy oraz cmentarze na Warmii i Mazurach – stan obecny (na tle dziejów Żydów w Prusach Wschodnich i Zachodnich)

Streszczenie: W niniejszym artykule podjęto się opisu żydowskich domów modlitwy oraz cmentarzy na obszarze administracyjnym dzisiejszego województwa warmińsko-mazurskiego. Autor skupia się nie tylko na katalogowym ujęciu 49 gmin żydowskich, z których większość dysponowała własnymi miejscami grzebalnymi oraz domami modlitwy lub synagogami, lecz także opisuje dzieje poszczególnych gmin oraz przedstawia ogólnie historię obecności Żydów w dawnych Prusach począwszy od średniowiecza aż do 1945 r. Głównym celem artykułu jest ukazanie obecnego stanu zachowania cmentarzy, domów modlitwy i synagog, ich losów w powojennej rzeczywistości PRL oraz okresie po 1989 r., a także ich roli w świadomości mieszkańców Warmii i Mazur.

Jewish places of worship and cemeteries in Warmia-Masuria – current situation (against the background of Jewish activities in East and West Prussia)

Abstract: This article presents a description of Jewish places of worship and cemeteries within the boundaries of the current administrative region of Warmia-Masuria. The author focuses not only on cataloguing 49 districts (gmina), of which the majority had their own burial sites and houses of worship or synagogues, but also on the description of the activities of individual districts and on a presentation of the general history of the Jewish presence in old Prussia from the Middle Ages to 1945. The main aim of the article is to describe the current state of repair of cemeteries, places of worship and synagogues, their post-war fates in the reality of Communist Poland and during the period post 1989. The article also describes their role in the consciousness of the residents of Warmia-Masuria.

Słowa kluczowe: Żydzi w Prusach, dziedzictwo żydowskie na Warmii i Mazurach, synagogi, cmentarze żydowskie, pamięć i edukacja

Key words: Jews in Prussia, Jewish heritage of Warmia-Masuria, synagogues, Jewish cemeteries, memory and education
